

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ТА ПОРІВНЯЛЬНОГО
ПРАВознавства

ПРАВА ЛЮДИНИ

Ужгород 2003

Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Бєлов Д.М., Данканич М.М. Права людини. – Ужгород, 2003.- 189 С.

Бисага Ю.М. - доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства УжНУ;

Палінчак М.М. - доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства, директор Інституту державного управління та регіонального розвитку УжНУ;

Бєлов Д.М. - викладач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства УжНУ;

Данканич М.М. – правознавець.

Рецензенти:

С.В. Бобровник, проректор Київського університету права;

В.Т. Машіка, заслужений учитель України.

Анотація

Запропонований посібник містить матеріали комплексного дослідження про права людини. Робота висвітлює широке коло питань, які безпосередньо стосуються поняття прав людини, історії їх виникнення та розвитку як в світовій так і в українській практиці, класифікації основних прав людини. Крім того, розкриваються деякі аспекти, які безпосередньо пов'язані з правами людини, зокрема, національний та міжнародний механізм їх захисту, гарантії реалізації основних прав та свобод людини і громадянина. Робота буде корисною всім тим, хто цікавиться правами людини.

Аннотация

Данное пособие содержит материалы комплексного исследования о правах человека. Работа освещает широкий круг вопросов, которые непосредственно относятся к понятию прав человека, истории их возникновения и развития как в мировой так и в украинской практике, классификации основных прав человека. Кроме того, раскрываются некоторые аспекты, которые непосредственно связаны с правами человека, а именно, национальный и международный механизмы их защиты, гарантии реализации основных прав и свобод человека и гражданина. Работа будет полезна всем тем, кто интересуется правами человека.

Annotation

L'ouvrage proposé comprend les recherches en commun et englobe tous les aspects des droits de l'homme. Elle touche un grand nombre de problèmes concernant la conception des droits de l'homme, l'histoire de leur origine et leur évolution en Ukraine ainsi qu'à l'échelle mondiale, leur classification. On a aussi étudié le mécanisme national et international de la défense des droits de l'homme, la garantie des droits et des libertés fondamentaux de l'homme et du citoyen. Ce travail scientifique sera très utile pour ceux qui s'intéressent aux problèmes des droits de l'homme et aux questions qui en découlent.

Summary

This manual contains materials of the complex research on the human rights. It highlights the wide range of problems dealing with the conception of the human rights, the history of their origin and development in the world's and Ukrainian practice, classification of the main human rights. Some aspects, which are directly connected to the human rights, as national and international mechanism of their protection, guarantees of the realization of the main rights and freedoms of a person and a citizen, are concerned. The manual will be interesting for those, who take interest in the human rights.

Annotation

Das vorgeschlagene Lehrbuch enthält Materialien der komplexen Erforschung über die Menschenrechte. Die Arbeit erklärt einen breiten Kreis von Fragen, die unmittelbar den Begriff der Menschenrechte, die Geschichte ihrer Entstehung und die Entwicklung sowohl in der ukrainischen, als auch in der Weltpraxis, die Klassifikation der Hauptmenschenrechte berühren. Außerdem werden einige Aspekte, die unmittelbar mit den Menschenrechten verbunden sind, und nämlich der nationale und internationale Mechanismus ihrer Verteidigung, die Gewährleistung der Realisierung der Hauptrechte – und Freiheiten des Menschen und des Bürgers entfaltet. Die Arbeit wird für alle, die sich für die Menschenrechte interessieren nützlich sein.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ПРО ПРАВА ЛЮДИНИ

- ТЕМА 1. Основні етапи розвитку прав людини
- ТЕМА 2. Права людини в історії українського народу
- ТЕМА 3. Система основних прав і свобод людини і громадянина
- ТЕМА 4. Права людини і права громадянина
- ТЕМА 5. Основні обов'язки людини і громадянина

РОЗДІЛ II. ГРОМАДЯНСЬКІ (ОСОБИСТІ) ПРАВА

- ТЕМА 1. Право на життя
- ТЕМА 2. Право на особисту свободу та недоторканність
- ТЕМА 3. Право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України
- ТЕМА 4. Право на захист від втручання в особисте та сімейне життя
- ТЕМА 5. Право на свободу думки, совісті та релігії
- ТЕМА 6. Право на свободу слова та переконань

РОЗДІЛ III. ПОЛІТИЧНІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

- ТЕМА 1. Право на свободу асоціацій
- ТЕМА 2. Право на громадянство
- ТЕМА 3. Право на участь у державному управлінні суспільством
- ТЕМА 4. Право на звернення до органів державної влади, підприємств, установ та організацій
- ТЕМА 5. Право на проведення мітингів, зборів, вуличних походів та демонстрацій

РОЗДІЛ IV. СОЦІАЛЬНІ ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

- ТЕМА 1. Право на працю
- ТЕМА 2. Право на страйк
- ТЕМА 3. Право на соціальне забезпечення
- ТЕМА 4. Право на достатній життєвий рівень
- ТЕМА 5. Право на державну підтримку та захист сім'ї

РОЗДІЛ V. ЕКОНОМІЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

- ТЕМА 1. Право володіти, користуватися та розпоряджатися своєю власністю
- ТЕМА 2. Право на підприємницьку діяльність
- ТЕМА 3. Право на освіту
- ТЕМА 4. Право на участь у культурному житті
- ТЕМА 5. Право на свободу літературної, наукової та творчої діяльності

РОЗДІЛ VI. ПРАВА ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ ГРОМАДЯН

- ТЕМА 1. Права дитини
- ТЕМА 2. Права жінок
- ТЕМА 3. Права етнічних, релігійних та мовних меншин
- ТЕМА 4. Право народів на самовизначення

РОЗДІЛ VII. ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ГАРАНТІЇ ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЇ ЗА КОНСТИТУЦІЄЮ УКРАЇНИ

ТЕМА 1. Поняття механізму захисту прав і свобод людини

ТЕМА 2. Конституційно-правові механізми захисту прав, свобод і законних інтересів громадян в Україні

ТЕМА 3. Компетентність міжнародної юрисдикції у сфері захисту прав людини. Реалізація міжнародних стандартів на національному рівні

ТЕМА 4. Гарантії реалізації прав людини і громадянина

РОЗДІЛ VIII. НАЦІОНАЛЬНІ ЗАСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

ТЕМА 1. Правосуддя: питання теорії

ТЕМА 2. Принципи здійснення правосуддя за Конституцією України

ТЕМА 3. Система судів загальної юрисдикції

ТЕМА 4. Судді, присяжні та народні засідателі: їх правовий статус

ТЕМА 5. Конституційний Суд України –єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні

ТЕМА 6. Прокуратура в Україні: система та завдання

ТЕМА 7. Функції прокуратури в Україні за Конституцією України

ТЕМА 8. Прокурорський нагляд за додержанням законів в Україні

ТЕМА 9. Принципи організації і діяльності прокуратури

ТЕМА 10. Вимоги до осіб, які призначаються на посади прокурорів і слідчих

ТЕМА 11. Система органів прокуратури та організація її діяльності

ТЕМА 12. Прокуратури Автономної Республіки Крим, областей, районні і міські прокуратури

ТЕМА 13. Прокурорський нагляд за додержанням і застосуванням законів

ТЕМА 14. Акти прокурорського реагування

ТЕМА 15. Нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство

ТЕМА 16. Підтримання державного обвинувачення та представництво інтересів громадянина або держави в суді

ТЕМА 17. Нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян

ТЕМА 18. Адвокатура України: правове регулювання, принципи, організаційні форми та завдання її діяльності

ТЕМА 19. Правовий статус адвоката: права, обов'язки та повноваження. Види адвокатської діяльності

ТЕМА 20. Інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в Україні

ТЕМА 21. Напрями та гарантії діяльності Уповноваженого з прав людини за законодавством України

РОЗДІЛ ІХ. МІЖНАРОДНІ ЗАСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

ТЕМА 1. Входження України до міжнародної системи захисту прав людини: проблематика сьогодення

ТЕМА 2. Здійснення захисту основних прав людини міжнародними механізмами та національними судами

ТЕМА 3. Порівняння процедур подання індивідуальних звернень згідно з Європейською конвенцією та Міжнародним пактом про громадянські та політичні права (МПГПП)

ТЕМА 4. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод в судах європейських держав та перспективи її застосування в Україні

ТЕМА 5. Рішення Європейського суду з прав людини та їх реалізація в національному праві

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК ПОНЯТЬ, ЩО ЧАСТО ЗУСТРІЧАЮТЬСЯ У ПОСІБНИКУ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Вступне слово

РОЗДІЛ І

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ПРО ПРАВА ЛЮДИНИ

ТЕМА 1. Основні етапи розвитку прав людини

Права людини є складним, багатовимірним явищем. У різні епохи проблема прав людини, незмінно залишаючись політико-правовою, набувала релігійно-етичного, філософського звучання.

Людство на шляху утвердження прав і свобод людини пройшло тернистий шлях, крок за кроком обмежуючи всевладдя держави, поширюючи принцип рівноправності на все більше коло осіб та відносин між ними. Часто саме боротьба за права людини, за нові й нові ступені свободи ставала каталізатором широкомасштабних змін у суспільно-політичному житті тієї чи іншої країни, вела до нового осмислення ролі людини в її відносинах з суспільством та державою.

Зародження уявлень про права людини. Витоки явища, яке згодом стали називати правами людини, беруть свій початок з найдавніших часів людської історії. Ідеї про цінність та недоторканність життя, про рівність людей перед вищими силами містяться ще в прадавніх міфах і віруваннях. Серед перших письмових свідчень формування уявлень і понять про права людини можна назвати, зокрема, давньоєврейські священні книги Танах (грецькою вони мали назву “Біблія”). У деяких з-поміж 24 книг, які створювалися протягом століть, містяться ідеї про цінність і недоторканність людського життя та про рівність людей.

Згодом, у VI-V ст. до н. е., ідеї рівності всіх людей обстоювалися давньогрецькими філософами-софістами (Лікофрон, Антифон, Алкідам). Вони доводили, що всі люди від народження мають однакові, зумовлені природою права, оскільки створені Космосом і над усіма “рівно тяжіє доля” (Сенека, наприклад, вважав, що всі люди є співтоваришами як раби долі). Аналогічні ідеї з’явилися і на Сході. Так, китайський мислитель Мо-Цзи (V ст. до н. е.) доводив, що всі люди рівні перед небом; держава ж є результатом їх угоди.

Фундаментальний внесок у поширення уявлень, з яких згодом формувалася концепція прав людини, зробило християнство. Розвинувши та збагативши ідеї свого “першоджерела” — тієї Біблії, яка відтепер дістала назву “Старий Заповіт”, християнська релігія сформулювала у “Новому Заповіті” умовою гуманістичних принципів і

нормативів загальнолюдського характеру. Вона інтегрувала уявлення щодо прав людини з релігійно-моральними цінностями, підсиливши їх вплив посиленням на Бога: вимагалось поважати кожну людину як творіння Бога за його образом і подобою. Таке походження людей зумовлювало, згідно з християнським вченням, принципову рівність і свободу кожного у духовному вимірі — перед Богом (проте ще не поміж собою!).

У реальній стародавній історії такого роду уявлення не були втілені у життя. А у середньовіччі вони взагалі офіційно відкидалися. Однак саме такими ідеями мотивувалися різні форми опору, аж до збройних повстань проти правлячої верхівки — рабовласників, феодалів, їхньої держави, — тих народів, класів, верств, які були пригноблені, експлуатовані, нерівноправні.

Безперечно, і за часів рабовласництва та феодалізму існувало чимало мислителів і діячів, котрі обстоювали й розвивали ідеї прав лише тих людей, які належали до панівних класів, станів, прошарків і тому вважалися людьми “вільними” (скажімо, в античній Греції — погляди Арістотеля, Платона). Такі уявлення відображалися у філософських трактатах, у релігійних канонічних текстах, запроваджувалися у державні закони, інші юридичні акти того часу (наприклад, забезпечувалася рівність політичних прав усіх громадян-чоловіків у давньогрецьких містах-полісах за часів рабовласництва).

Перше покоління прав людини (невідчужувані особисті (громадянські) та політичні права). Ряд гуманістичних принципів дало світу християнство, яке інтегрувало уявлення щодо прав людини з релігійно-моральними цінностями. Спільними зусиллями багатьох поколінь накопичувався інтелектуальний матеріал, створювалося морально-філософське підґрунтя для утвердження в майбутньому *всеперемагаючої ідеї прав людини*. Але на законодавчому рівні ця ідея почала реалізуватися набагато пізніше. Прийнята у 1215 р. в Англії **Велика хартія вольностей** яку підписав у 1215 році король Іоанн Безземельний внаслідок угоди між ним і повсталими проти нього англійськими баронами традиційно вважається першим правовим документом, в якому закладено основи концепції прав людини, створено передумови для подальшого утвердження свободи і панування закону в житті суспільства. Хартія, зокрема, закріплювала такі важливі принципи, як співрозмірність діяння та покарання за нього, неухильне додержання посадовими особами закону, визнання винним лише за рішенням суду, право вільного в'їзду та виїзду з країни та ін. Хартія складається з 63 статей, що захищають право на приватну власність, недоторканність та свободу особистості від

абсолютизму, — таким чином обмежувалася влада монарха над людиною. Зазначений важливий правовий документ і сьогодні є одним із чинних конституційних законів у Великобританії.

Згодом *Петиція про права* (Англія, 1628) конкретизувала положення про неможливість позбавити волі та ув'язнити вільного громадянина без законних підстав і, що особливо важливо, підкреслюється незаконність функціонування будь-яких таємних чи спеціальних судів, які б не керувалися загальним законодавством, і неприпустимість позасудових репресій. Отже, тут вбачаються перші спроби розробити механізми забезпечення та захисту прав людини.

Подальшим кроком на шляху до закріплення прав та свобод людини стало прийняття в цій же країні у 1679 р. так званого *Habeas Corpus Act (Хабеас Корпус Акт)*. Цим актом встановлювалися процедурні гарантії особистої недоторканності особи, вводився інститут поруки та застави, а також встановлювалися обмеження строків тримання під вартою.

У 1689 році, після так званої “Славної революції”, в Англії було прийнято *Біль про права* — акт, який став юридичною основою конституційної парламентської монархії у Великій Британії і в якому закладено основи демократичного парламентаризму, зокрема вільні вибори членів парламенту, їх недоторканність. Він гарантував право підданих звертатися з петицією до короля, обмежив розмір судових стягнень і штрафів, проголосив свободу виборів до парламенту, свободу слова та суджень у його стінах.

У XVII-XVIII ст. у працях видатних мислителів ліберальної концепції й просвітництва — Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, Т. Джефферсона, Дж.-Ст. Мілля, І. Бентама - було закладено основи сучасного розуміння прав людини (право на життя, свободу, власність тощо). Вони виділяли такі ознаки прав людини:

1. *Природність* прав означала їх приналежність до тих живих істот, які утворюють рід людський.

2. *Невідчужуваність* прав розумілася як їх невідривність, невід'ємність від людини, оскільки без них вона не зможе проявити себе саме як істота людська — взагалі, незалежно від місця й часу її існування.

3. *Священність* тлумачилась як найбільша шана і повага до прав людини, як найвищий статус їх у суспільній системі цінностей.

Паралельно з цим під впливом Просвітництва дедалі більшої сили набирають ідеї свободи, природних прав людини, суспільного договору, поділу влади. Неоціненним правовим документом, який розвинув та конкретизував ці положення, стала **Декларація незалежності США 1776 р.** Спираючись на природно-правову доктрину прав людини, в Декларації проголошено, що “*всі люди створені рівними і наділені Творцем певними невід’ємними правами, до яких належать життя, свобода, прагнення до щастя*”. В цьому документі та в **Конституції США 1787 р.** було закладено не лише підвалини американського конституціоналізму, а й основи ліберальної концепції прав людини. Власне, вперше у світовій практиці саме в конституції були закріплені певні права і свободи людини не як милість з боку короля, уряду, держави, а як та природна межа, порушувати яку держава не має права, в тому числі й належно прийнятими законами.

Та, мабуть, ще більшого значення у цьому відношенні набула прийнята у 1789 році в Парижі, після перемоги Великої Французької революції, **Декларація прав людини і громадянина.** У ній після урочистого вступу, в якому зазначалося, що причиною будь-якого суспільного лиха є “забуття прав людини і зневага до них”, викладені “природні, невід’ємні та священні права людини”. У ст. 1 Декларації сказано: “Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах. Суспільні відмінності можуть базуватися тільки на міркуваннях загального блага”. Були проголошені свобода совісті, свобода слова, презумпція невинуватості, недоторканність особи та її майна, а також встановлювалися обов’язок держави забезпечувати та гарантувати права і свободи людини і право громадян на опір гнобленню. При цьому свобода розумілась як можливість робити все, що не шкодить іншому. Уперше в світовій практиці в Декларації було закріплено загальнодозвільний принцип регулювання правових відносин: “*Дозволено все, що прямо не заборонено законом*”.

Вищевказані юридичні документи США і Франції стали свого роду еталоном, взірцем для законодавчого закріплення насамперед особистих (“громадянських”) і політичних прав людини (згодом їх було названо *правами першого покоління*).

Друге покоління прав людини (соціально-економічні та культурні права). Поглиблення особистих (громадянських) та розвиток соціально-економічних і культурних прав людини (право на працю, відпочинок, соціальне забезпечення, медичну допомогу) сформувалося у процесі боротьби народів за покращення свого економічного стану та культурного статусу. Потреба в міжнародних стандартах прав людини вперше

далася взнаки ще наприкінці 19 століття, коли індустріальні країни почали приймати трудове законодавство. Законодавство, яке підняло вартість праці, мало наслідком погіршення конкуруючої спроможності цих країн стосовно тих, які не мали трудового законодавства. Вже в XIX ст. у Європі з'явилося кілька проектів конституцій, які містили не тільки “класичні” — особисті й політичні права, але й включали статті, що торкалися прав соціально-економічних та культурних, приписували урядові обов'язки у сферах зайнятості, освіти, громадського здоров'я тощо. Соціальні права цього типу були вперше офіційно включені до мексиканської конституції 1917 року, до радянських конституцій Росії (1918 р.), України (1919 р.), до конституції Німеччини 1919 року.

Економічна необхідність примусила держави радитися між собою, що спричинило появу перших конвенцій, у яких держави давали зобов'язання іншим державам стосовно прав своїх власних громадян. Бернська Конвенція 1906 року проти праці жінок у нічну зміну може розглядатися, як перша багатостороння конвенція, яка має на меті захист соціальних прав. В 1919 році було засновано Міжнародну Організацію Праці (МОП), яка прийняла багато конвенцій, які регулюють права людини в галузі праці. Отже, у той час як класичні права людини були визнані набагато раніше за соціальні права, саме останні першими знайшли своє закріплення в міжнародних правових нормах.

Третє покоління прав людини (солідарні (колективні) права). Упродовж XVIII–XIX ст. з розвитком у світі принципів конституціоналізму і парламентаризму ідея прав людини все більше втілювалася у нормотворчу практику держав. А на початку XX ст., особливо після Першої світової війни і появи *Ліги націй* та *Міжнародної організації праці*, права людини почали входити до предмета міжнародно-правового регулювання.

Подальше формування стандартів у галузі прав людини активізувалося після Другої світової війни. Саме тоді питання захисту прав людини широко вийшло за вузьконаціональні межі і стало об'єктом регулювання міжнародного права.

Отже права, які знайшли своє закріплення в цей період можна назвати правами всього людства – правами людини і правами народів. Це право на мир, безпеку, незалежність. Мова йде про ті права особистості, які не пов'язані з її особистим статусом, а диктуються належністю до якої-небудь спільноти.

Становлення цього покоління прав людини було викликано такими причинами:

- 1) національно-визвольні рухи країн, що розвиваються;
- 2) загострення глобальних світових проблем після Другої світової війни.

Саме це спричинило інтернаціоналізацію юридичних формулювань прав людини, прийняття міжнародних пактів про права людини, законодавче співробітництво країн у галузі прав людини.

У 1948 р. Організацією Об'єднаних Націй було прийнято *Загальну декларацію прав людини* – перший документ універсального характеру, який на міжнародному рівні проголосив основні громадянські, політичні, соціально-економічні та культурні права і тим самим встановив стандарти та ідеали, яким і сьогодні прагнуть слідувати усі країни світу. День 10 грудня, коли у 1948 році в Парижі Генеральна Асамблея ООН прийняла *Загальну декларацію прав людини*, постійно відзначається у цивілізованих країнах як *День прав людини*. Лідером комісії, що готувала проект Загальної декларації прав людини, був відомий французький правознавець і політик Рене Кассен. Його заслуги у цій галузі були відзначені Нобелівською премією миру (1968 р.).

Після 50-х років багато міжнародно-правових документів підтримало і поширило принципи та ідеї, викладені в Загальній декларації прав людини. Зокрема, сформовано Міжнародну хартію прав людини, або Міжнародний білль про права людини, до якого входять:

- Загальна декларація прав людини (1948 р.);
- Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.);
- Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.);
- Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1976 р.);
- 2-й Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права про відміну смертної кари (1991 р.).

Таким чином наведені положення дають загальне уявлення про розвиток концепції прав людини в різних країнах у різні історичні епохи. Маючи спільні риси, їх утвердження в кожній країні відбувалося своїми, відмінними від інших шляхами, з урахуванням національних правових, культурних традицій. Можна сказати, що сучасні загальновизнані стандарти у галузі прав людини відбивають багатовіковий досвід усіх народів світу, є спільним надбанням всього людства.

ТЕМА 2. Права людини в історії українського народу

Сучасні загальновизнані стандарти у галузі прав людини є дорогоцінним колективним надбанням людства, вони відбивають багатовіковий досвід усіх народів світу. Їх формування стало можливим лише у результаті поступового, але неухильного утвердження демократичних ідеалів, проголошення найвищими цінностями суспільства законності, свободи, рівності, поваги до особистості. Звернення до вітчизняної історії свідчить, що свій гідний внесок у становлення прогресивних уявлень про права людини зробив і наш народ. Чимало демократичних інститутів і гуманістичних ідей народилися або дістали розвиток саме на території сучасної України. Об'єктивні факти рішуче спростовують неправдиві міфи, які подекуди насаджуються, що українці не здатні до демократії, традиційно схильні до авторитарної влади, вирізняються провінціалізмом (хуторянством), відсутністю власної особи у державотворенні.

В історії розвитку прав людини в Україні можна виділити такі етапи:

I. Права людини у прадавні часи і в добу феодалізму.

Ще у прадавні часи наші пращури — східні слов'яни мали виразний потяг до демократичного вирішення важливих суспільних питань. Згадаємо і те, що внаслідок збігу історичних обставин Україна-Русь не знала нелюдського у своєму ставленні до особистої свободи рабовласницького ладу, хоча окремі його риси у вигляді так званого холопства і мали місце. Перехід від первіснообщинного ладу до феодалізму, утворення Київської Русі, а потім на її місці Київського, Чернігівського, Галицько-Волинського та інших самостійних князівств теж не призвели до такого буйного розквіту властительської сваволі, зневажання людських прав і правового нігілізму, який був притаманний багатьом європейським феодальним державам. Відзначалися наші пращури і помітною віротерпимістю, про що свідчать, зокрема, норми русько-візантійських договорів X ст. Давнє звичаєве право (*Закон Руський*), хоча й узаконювало панування феодалів, але водночас і обмежувало його, створювало певні правові гарантії для нижчих верств населення.

Згодом, протягом кількох століть, правовий лад визначався славнозвісною *Руською Правдою*, авторство якої пов'язують з іменем Ярослава Мудрого та його нащадків. Перший писаний кодекс руського феодального права в багатьох аспектах вигідно відрізнявся від аналогічних європейських «варварських правд». Досить сказати, що в Руській Правді не передбачалося застосування смертної кари, відрубання рук, ні

чи інших членушкодницьких покарань. А кривава помста, що і допускалася за часів Ярослава Мудрого, вже його синами була категорично заборонена.

Кодекс, що закріплював феодальну нерівність і відображав насамперед інтереси панівної верхівки, певною мірою дбав і про права феодально залежного населення, зокрема, захищав його від господарської сваволі закупів, не допускав протиправного обернення його на холопів. Під впливом народних виступів Володимир Мономах доповнив первинний текст Руської Правди низкою нових норм, які містили детальну регламентацію закупництва і суттєво полегшували боргову кабалу.

Починаючи з XIV ст. більша частина українських земель перебувала у складі Великого князівства Литовського. У цій багатонаціональній державі, як свідчить історія, литовські за етнічним походженням князі поступово підкорилися слов'янському культурному впливові, засвоїли давньоруську писемність, вважали себе за нащадків князів Київської Русі і прийняли Руську Правду як власне джерело права. Згодом Руську Правду і давні правові звичаї змінили акти великокнязівської влади, серед яких найбільше значення мали *Литовські Статуту* 1529, 1566 і 1588 років. Оскільки руське право було одним з основних джерел Статутів, останні ніколи не розглядалися українським населенням як прояви іноземної правової культури, а лише як власне «старе право».

Поруч зі Статутами на українських землях дедалі більшого значення набувало *магдебурзьке право* - феодальне міське право, за яким місто звільнялося від управління та суду феодалів. На початку XIV ст. його дістали міста Закарпатської України, підвладні Угорщині, потім вже інша територія України. Діставши магдебурзьке право, місто переставало бути додатком феодального замку, а його мешканці формально вважалися вільними людьми, отримували низку пільг і привілеїв.

Для тогочасних уявлень про права і вольності людини суттєве значення мало політичне зближення Великого князівства Литовського і Польщі, яке завершилося Люблінською унією 1569 р. і утворенням єдиної держави Речі Посполитої. Від Польщі на українську землю прийшли не тільки посилення феодального гноблення і покатоличення, але й ідеї шляхетської демократії, наріжним каменем якої були проголошені шляхетські вольність і рівність. У постійній боротьбі з королівською владою і магнатами польська шляхта виступала під гаслом верховенства права, здійснення законодавчої влади лише сеймом за умови однотайного прийняття рішення,

непорушності шляхетських прав і гідності. *Артикули Генріха Валуа 1573 року* — найважливіший акт конституційного права Речі Посполитої — передбачали навіть можливість відкритої непокори монарху, якщо він порушує права і свободи своїх підданих.

II. «Козацька держава» і права людини

Ідеали рівності, свободи та поваги до гідності людини панували і в «козацькій християнській республіці» — Запорозькій Січі, звідки в роки національно-визвольної війни 1648-1654 рр. вони поширилися по всій Україні, стали могутнім чинником народного руху. На звільненій козаками території створилася оригінальна система суспільно-політичного управління, яка базувалася на демократичних засадах виборності всієї адміністрації, підзвітності її «козацькій масі» тощо. Закономірним результатом боротьби українського народу стало не тільки визволення від іноземних гнобителів, але й кардинальна зміна правового статусу основної маси населення. Було створено умови для відновлення сплундрованих національних, релігійних і економічних прав. Козацькою шаблею на якийсь час було скасоване кріпосне право, колишні феодално залежні селяни відчували себе вільними людьми, а українська шляхта і козацька верхівка доторкнулися до пільг і привілеїв «благородного стану». Згодом, однак, виявилось, що задовольнити інтереси панівної верхівки без повернення до кріпацтва неможливо, і українські селяни знову потрапили у кабалу. Таким чином, у черговий раз про права, свободи і гідність людини стало можливим говорити лише стосовно окремих верств населення України.

Після Переяславської Ради, коли на українській землі під російським протекторатом з'явилося відносно автономне утворення — Гетьманщина, провідною стала ідея збереження «давніх прав, даних від великих князів литовських і королів польських». У всіх українсько-московських договорах (Березневих статтях 1654 р., Переяславських статтях 1659 р., Батуринських статтях 1663 р., Московських статтях 1665 р., Глухівських статтях 1669 р., Конотопських статтях 1672 р., Переяславських статтях 1674 р., Коломацьких статтях 1687 р., Решетилівських статтях 1709 р., «рішительних пунктах» 1728 р.) підкреслювалося, що українські козаки і шляхта залишаться при своїх вольностях, правах і привілеях, гарантувалися окремі станові права духовенству і міщанам.

На практиці це означало, що в Україні діють гетьманська адміністрація і козацькі

суди, які в своїй роботі керуються не російським законодавством, а “малоросійськими правами”, під якими розумілися норми Литовського Статуту, магдебурзького права та актів гетьманської влади. Ці норми, на думку сучасників, достатньо забезпечували економічні інтереси української козацько-шляхетської верхівки, її станові права та автономістські прагнення.

На тій же частині України, яка перебувала під впливом Польщі або Туреччини, теж прагнули до збереження зазначених раніше «давніх прав». Так, у Гадяцькому трактаті 1658 р. Івана Виговського з Польщею закріплювалася свобода козаків «у радах, судах і вільних виборах панів своїх», спеціально підкреслювалася цілковита рівність православних і католиків.

Важливе значення як джерело прав людини в Україні мала відома Конституція 1710 р. - договір, укладений між гетьманом-емігрантом Пилипом Орликом і його оточенням з санкції шведського короля Карла XII. У цьому документі декларується ідея «виправлення і піднесення своїх принижених прав та вольностей», засуджуються колишні гетьмани, які «узурпували владу, порушуючи всіляке природне право і рівність». У тексті *«Правового укладу та конституції відносно прав і вольностей Війська Запорізького»* (офіційна назва документа) можна знайти закріплення елементів своєрідного розподілу влади між Гетьманом, Генеральною Радою і Генеральним Судом, а також принципу обрання урядовців вільним волевиявленням населення. У разі повернення Орлика в Україну обіцялося відновити козацькі права, зберегти привілеї міст, полегшити податковий тягар селянам, надати державну допомогу вдовам, сиротам та іншим соціально незахищеним верствам населення.

Були в цьому документі і несприйнятливі, з точки зору сучасних уявлень, норми, що закріплювали нетерпимість до інших, крім православної, релігій. Загалом же Конституція Пилипа Орлика реальної сили так і не набула, а тому залишилася в історії тільки як оригінальна правова пам'ятка.

III. Демократизація державного і суспільного життя у період буржуазних реформ

У XIX ст. розділена між Росією і Австро-Угорщиною Україна у складі цих двох імперій поступово входила в смугу буржуазно-демократичних реформ. Як і в інших країнах, цей процес супроводжувався неухильним посиленням суспільної уваги до проблеми прав людини. Власне, цю проблему було вперше сформульовано на

теоретичному рівні і втілено у реальні політичні гасла прихильників революційних перетворень.

Селянська, земська, судова та інші російські реформи другої половини XIX ст. принесли особисту свободу колишнім кріпакам, заклали у вигляді земств зачатки місцевого самоуправління, започаткували ряд демократичних змін у здійсненні правосуддя, піднесли роль особистості у багатьох інших сферах державного і громадського життя.

Наступним кроком стали демократичні зміни, викликані першою російською революцією. *Царським маніфестом від 17 жовтня 1905 р.* було проголошено «непорушні основи громадянської свободи на засадах дійсної недоторканності особи, свободи совісті, слова, зборів і спілок». Влада монарха помітно обмежувалася представницькою установою — Державною Думою. Склалася передумова для перетворення Росії на конституційну монархію, у країні вперше з'явилися легальні політичні партії, профспілки та інші громадські організації, ліберальні та радикально-опозиційні газети та журнали. Слід, однак, враховувати, що поруч з кожним проголошеним демократичним правом чи свободою встановлювалися численні умови і обмеження, які часом зводили його майже нанівець.

Протягом XIX — початку XX ст. ідея прав людини дедалі більше проникає в російську науку міжнародного права і дипломатичну практику, чому сприяли правознавці-міжнародники Києва, Харкова і Одеси. За вагомого внеску Росії на міжнародному рівні були схвалені норми про заборону работоргівлі, забезпечення прав іноземців, дотримання правил і звичаїв війни тощо.

Українська політико-правова думка знайшла своє відображення також у програмних документах перших політичних партій. Майже всі вони перейняті повагою до особистої свободи людини, спрямовані на забезпечення недоторканності особи і житла, свободи совісті, слова, друку, зборів, спілок та інших демократичних прав і свобод.

IV. Права людини в Україні у XX ст.

Повалення російського і австрійського царату створило сприятливі умови для практичного здійснення багатьох теоретичних положень, що входили у концепцію прав людини в тогочасному розумінні. У документах Тимчасового уряду, в *Універсалах*

Центральної ради і Конституції УНР від 29 квітня 1918 р. українському народові обіцялася вся повнота громадянських і політичних прав та реальна рівноправність. Більш чи менш категорично зазначені права декларувалися і в *документах Гетьманату Павла Скоропадського, Директорії та ЗУНР*. Відбувалися і реальні демократичні перетворення, ефективність яких на той час гострої, нерідко кривавої боротьби за владу помітно знижувалася внаслідок диктаторських засобів і терору, що застосовувалися тією чи іншою мірою всіма політичними противниками.

За часів Радянської влади в Україні було прийнято чотири конституції (1919, 1929, 1937, 1978 рр.). Ці акти закріпили позитивні наслідки соціальної революції і формальні атрибути української радянської державності. Щодо прав людини їх концептуальною основою тривалий час залишалися положення *Декларації прав трудячого і експлуатованого народу, прийнятої у січні 1918 р. III Всеросійським з'їздом рад*. Особливо наголошувалося на необхідності вирішення соціально-економічних питань як неодмінної передумови створення світлого майбутнього для трудящих. Всі Конституції закріплювали різний правовий статус особи, обсяг її прав та свобод. Це дає можливість простежити динаміку становлення і розвитку прав і свобод людини з точки зору правового статусу особи. Вже у *Конституціях УРСР 1919 і 1929 рр.* було закріплено дещо ширший, ніж у попередніх конституційних актах, перелік прав людини і громадянина. А **Конституція УРСР 1937 р.** закріпила широку гаму прав та свобод, провідне місце серед яких посідали:

- економічні права (*право на особисту власність і право спадкування особистої власності, право на працю, право на відпочинок*);
- соціальні права (*право на матеріальне забезпечення в старості, в разі хвороби і втрати працездатності*);
- культурні права (*право на освіту*);
- політичні права (*свобода слова, друку, зборів і мітингів, вуличних походів і демонстрацій, свобода совісті, право на об'єднання в громадські організації*);
- особисті права (*недоторканність особи, недоторканність житла, таємниця листування*);
- виборчі права (*закріплювались окремим розділом*).

В Україні відбувалися об'єктивні суспільно-політичні зміни у напрямі демократизації, що зумовлювалося прийняттям нею міжнародно-правових зобов'язань і

членством у міжнародних організаціях. Під час Другої світової війни за свій вагомий внесок у розгром фашизму наша країна набула широкого визнання і авторитету на міжнародній арені, стала у 1945 р. одним із фундаторів Організації Об'єднаних Націй, неодноразово обиралася членом головних органів ООН, її комітетів та комісій. З цього часу вона виступає як **суб'єкт міжнародного права і міжнародних відносин**.

Активну участь брала Україна у підготовці й прийнятті міжнародно-правових документів у галузі прав і свобод людини. Так, конкретні пропозиції української сторони були враховані і знайшли відображення у Загальній декларації прав людини, Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, Міжнародній конвенції про припинення злочину апартеїду та покарання за нього та ін.

На тлі всіх попередніх радянських конституцій **Конституція УРСР 20 квітня 1978 р.** вигідно вирізняється як структурою, так і обсягом закріплених прав та свобод. У ній статусу особи було присвячено дві глави, окремою главою регулювались основні принципи громадянства, визначався статус іноземців та осіб без громадянства на території України, встановлювалась рівність прав громадян перед законом, рівність прав чоловіків та жінок.

Основним правам, свободам і обов'язкам громадян також була присвячена ціла глава, в якій проголошувалась повнота прав громадян у всіх основних сферах, зокрема, в ст. 37 зазначалося, що громадяни УРСР мають всю повноту соціально-економічних, політичних і особистих прав і свобод, що гарантувались Конституцією СРСР, Конституцією УРСР і законами. Проголошувалась можливість розширення прав і свобод громадян у міру реалізації програми розвитку суспільства. В той же час не повністю було враховано стандарти прав людини, закріплені в міжнародно-правових актах, учасницею яких була УРСР.

У системі прав і свобод пріоритет надавався соціально-економічним та культурним правам. Практично ця категорія прав найбільш реально втілювалась у життя. Це передусім права на працю, відпочинок, охорону здоров'я, на житло, право користуватися державною власністю, право особистої власності, яке мало дещо обмежений характер. Серед культурних прав проголошувалося право на освіту, що забезпечувалося безоплатністю усіх видів освіти і загальнообов'язковою середньою

освітою, право на користування досягненнями культури, свобода наукової, технічної і художньої творчості.

Політичним, громадянським та особистим правам і свободам, як і в попередніх радянських конституціях, відводилася другорядна роль. До цієї категорії прав та свобод належали: право брати участь в управлінні державними і громадськими справами; право вносити пропозиції в державні органи і громадські організації, критикувати недоліки в їх роботі; свобода слова, друку, зборів, мітингів, походів і демонстрацій. Ці положення здебільшого були декларативними і не мали відповідних механізмів своєї реалізації. До особистих прав належали недоторканність особи і житла, охорона державою особистого життя громадян, таємниці листування тощо. Новелою серед *особистих прав* було закріплення права громадян оскаржувати дії посадових осіб державних і громадських органів. Скарги мали розглядатись у порядку і строки, встановлені законом. Дії посадових осіб, вчинені з порушенням закону, могли бути оскаржені до суду.

Конституція УРСР 1978 р. поряд із закріпленням прав та свобод передбачала також *закріплення широкого кола обов'язків*, що було нетрадиційним на той час для конституцій більшості країн світу.

Цілком зрозуміло, що проблема реальності, захищеності і забезпеченості прав та свобод людини і громадянина безпосередньо пов'язана із конкретними історичними особливостями розвитку конкретної держави, формою організації державної влади і соціально-економічним ладом, що панує в ній, розвитком політичних інститутів, політичною свідомістю і активністю народних мас та іншими умовами, що існують у кожному суспільстві. Разом з тим найсуттєвішою умовою існування будь-якої держави і будь-якого суспільства є незалежність і суверенність держави і готовність та життєва потреба суспільства їх боронити і відстоювати.

Проголошення 24 серпня 1991 р. незалежності України відкрило нову сторінку історії нашої держави та її народу, дало змогу розширити права та свободи громадян, наповнити їх новим змістом і значенням.

У Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. і зверненні Верховної Ради України “До парламентів і народів світу” 5 грудня 1991 р. наголошувалося на тому, що до сім'ї цивілізованих країн бажає увійти нова, демократична, правова держава, яка *ставить собі за мету, зокрема, реально забезпечити права, свободи людини і громадянина і зобов'язується суворо*

дотримуватись загально визнаних принципів і норм міжнародного права та міжнародних стандартів у галузі прав і свобод людини. Суспільно-політичні зрушення у 1985–1990 рр. і особливо події серпня 1991 р. глибоко сколихнули українську громадськість та створили сприятливі умови для демократичних перетворень.

Перші ж законодавчі акти щойно утвореної незалежної держави не залишали ніяких сумнівів щодо правового закріплення накреслених цілей. Достатньо звернутись до законів України “Про власність”, “Про підприємництво”, “Про свободу совісті та релігійні організації”, “Про громадянство України”, “Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування”, “Про всеукраїнський та місцеві референдуми” та інших, щоб переконатися в тому, що пріоритетним напрямом діяльності держави є захист і забезпечення прав та свобод людини і громадянина, створення дійового механізму їх реалізації.

Прийняття 9 листопада 1995 р. України в члени Ради Європи суттєво вплинуло на подальший розвиток прав і свобод людини і громадянина. Україна приєдналась до великої кількості багатосторонніх європейських конвенцій у галузі прав і свобод людини і взяла на себе конкретні зобов’язання щодо імплементації їх норм у національне законодавство. Крім цього членство у Раді Європи стимулювало процес підготовки і прийняття Конституції – основного закону нової демократичної держави.

Конституція України 1996 р. є певною мірою взірцем сучасного конституціоналізму з питань прав і свобод людини і громадянина. Вона визначила якісно новий, сучасний статус людини і громадянина в Україні, здійснивши фактично “гуманітарну революцію”.

Людина, її життя, честь і гідність, недоторканність і безпека визнані в Конституції (ст.3) найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини і громадянина є змістом і спрямованістю діяльності держави. Держава згідно з Конституцією відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави. Виходячи з цієї концепції, в чинній Конституції України правам, свободам і обов’язкам людини і громадянина присвячено спеціальний розділ II. Цей розділ є одним з найважливіших в Конституції і містить близько третини її статей.

Чинна Конституція України імплементувала всі основні положення міжнародно-правових актів з прав людини і насамперед Загальної декларації прав людини, міжнародного пакту про громадянські і політичні права та міжнародного пакту про

економічні, соціальні та культурні права, які є одним з найбільших досягнень людства ХХ ст. у гуманітарній сфері, справжнім “людським виміром”, мірою людської гідності.

Конституція України 1996 р. *вперше* замість фрагментарного набору прав і свобод *визначила систему прав і свобод* у всіх основних сферах, передбачивши, зокрема, громадянські, політичні, економічні, соціальні і культурні права і свободи людини і громадянина.

Новий Основний Закон України значно розширив коло конституційних прав і свобод, передбачивши низку нових прав і свобод, та істотно збагатив їх за змістом. У ньому вперше передбачено такі істотні права і свободи, як право на життя (*ст.27*), на інформацію (*ст.34*), право приватної власності (*ст.41*), на підприємницьку діяльність (*ст.42*), на страйк (*ст.44*), на достатній життєвий рівень (*ст.48*), свобода пересування, вільного вибору місця проживання, право вільно залишати територію України і повертатися в Україну (*ст.33*) тощо.

Як показав час, що минув після прийняття Конституції України, передусім права і громадянські та політичні свободи набувають реального наповнення. Так, завдяки їх реалізації скасовано смертну кару, утворилось більш як 90 політичних партій, формується громадянське суспільство.

Конституція всебічно гарантує права і свободи, передбачає механізм їх забезпечення і охорони. Про це свідчить передусім система конституційних нормативно-правових гарантій прав і свобод, зокрема, юридичної відповідальності за порушення прав і свобод, невідчужуваності і непорушності прав і свобод, їх невичерпності, недопустимості скасування, звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Одним із найбільших досягнень у гарантуванні прав і свобод є передбачена Конституцією *система організаційно-правових гарантій*, з-поміж яких особливо значна роль відведена Президентові України, Верховній Раді України, органам виконавчої влади та місцевого самоврядування, судам, прокуратурі та Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини.

Поряд з національними гарантіями Конституція *передбачила можливість використання і міжнародно-правових гарантій*. Відповідно до ст. 55 Конституції України кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звернутися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових

установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасницею яких є Україна.

Додатковою гарантією захисту прав і свобод людини є також міжнародні механізми захисту прав людини, до яких долучилася Україна. Важливим кроком у цьому напрямі стала ратифікація 17 липня 1997 р. **Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р.** Відтепер громадяни України отримали можливість звертатися щодо захисту своїх порушених прав до *Європейського суду з прав людини*. до того ж, приєднавшись у 1990 р. до Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., Україна також визнала і компетенцію **Комітету ООН з прав людини** щодо розгляду індивідуальних скарг громадян України на порушення їх прав та свобод, гарантованих цим пактом.

Конституція України юридично ліквідувала всі нормативні перешкоди на шляху до забезпечення прав і свобод людини і громадянина, проголосивши, що *норми Конституції України є нормами прямої дії і що звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується*.

Конституція України на відміну від конституцій ряду інших країн закріпила обов'язки людини і громадянина, але лише ті з них, які мають принципове значення для забезпечення прав і свобод: обов'язок неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (*ст.68*); обов'язок захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України (*ст.65*), обов'язок сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом та ін.

Особливістю Конституції України є те, що нею *передбачено створення і закріплення дійового механізму захисту прав і свобод людини*. Це стосується, головне, організації і здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (*ст.6*). Саме на судову владу, як зазначено, покладається функція захисту конституційних прав і свобод. За чинною Конституцією *каральна функція суду поступається функції правозахисній, праворегулюючій*. Відповідно до перехідних положень Конституції України та Закону України "Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини" від 17 липня 1997 р. рішення про надання санкції на арешт, тримання під вартою і затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, а

також щодо проведення огляду та обшуку житла або іншої власності особи з 28 червня 2001 р. приймаються виключно судами України.

Важливою ланкою в механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина є **Конституційний Суд України**, який здійснює судовий конституційний контроль та захист основ конституційного ладу, основних прав і свобод людини і громадянина, забезпечення верховенства права і прямої дії Конституції на всій території України.

Здійснюючи конституційний контроль, Конституційний Суд України справляє значний вплив на діяльність органів державної влади в сфері додержання та захисту прав людини і громадянина, передусім у сфері нормотворчості (законодавства), приймаючи рішення про невідповідність тих чи інших правових актів або їх окремих положень Конституції, даючи тлумачення конституційних норм при розгляді конкретних справ і здійснюючи офіційне тлумачення Конституції і законів України, яке стає обов'язковим для всіх суб'єктів права.

Запровадження спеціального інституту **Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини** є новацією у державно-правовій системі захисту прав і свобод людини у нашій країні. У Конституції України закріплюється право особи звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого (*ст.55*) і визначається, що через нього здійснюється парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина (*ст.101*). Статус, функції та компетенція Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини закріплені у *конституційному Законі України "Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини"*, прийнятому Верховною Радою України 23 грудня 1997 р. При розробці цього закону було враховано позитивний досвід *інституту омбудсмана (Уповноваженого з прав людини)* європейських країн. Віднині цей інститут являє собою універсальний інструмент виявлення і сприяння усуненню порушень прав і свобод людини і громадянина в Україні. Усвідомити природу, функції та мандат нового для України демократичного інституту позасудового захисту прав і свобод людини неможливо без аналізу подібних правозахисних інституцій у демократичних країнах світу.

ТЕМА 3. Система основних прав і свобод людини і громадянина

Основні права людини – гарантована законом міра свободи (можливості) особистості, яка у відповідності з досягнутим рівнем розвитку суспільства здатна забезпечити її існування і розвиток та закріплена в якості міжнародного стандарту як загальна і рівна для всіх людей.

Ознаками основних прав людини є:

- 1) можливості (свободи) людини діяти певним чином або утриматися від певних дій, спрямовані на задоволення потреб, без яких вона не здатна нормально існувати і розвиватися;
- 2) можливості, які обумовлені біосоціальною сутністю людини, належать їй від народження і не потребують “дозволу” з боку кого-небудь, у тому числі і держави. Це природні, невідчужувані права;
- 3) можливості, які не обмежені територією держави і не залежать від національної приналежності людини;
- 4) можливості, які мають правовий характер, оскільки закріплені в правових актах, які утворені в межах держави та на міжнародному рівні.

Сучасна типологія прав і свобод досить різноманітна. Але найбільш поширений поділ на *позитивні і негативні*.

Негативні права містяться у праві особи на захист від будь-якого втручання, у т.ч. державного, у здійсненні громадянських прав і політичних прав. Ці права захищають особу від небажаних, таких, які порушують її свободу, втручань чи обмежень.

Негативні права вважаються основоположними і абсолютними. Вони з’явилися раніше інших прав і розвивалися як група *прав на незалежність громадян від влади* (свобода віросповідання, свобода совісті, право на винахід, на недоторканість власності, свобода думки, свобода слова...). Ці права мають назву “*права свободи*”, “*права громадянських свобод*”, “*громадянські права і свободи*”.

Слідом за ними з’явилися політичні права і свободи, або *права на участь громадян у владі* (активне і пасивне виборче право, право на участь в управлінні державними справами, право на звернення до органів державної влади і місцевого самоврядування...).

Реалізація негативних прав не залежить від державних ресурсів, соціально-економічного розвитку країни

Позитивні права фіксують права особи на покращення свого становища і зростання культурного статусу, що забезпечується державою. Це – *економічні, соціальні та культурні права* (право на освіту, свобода творчої діяльності, право на інтелектуальну власність, право на соціальний захист...).

Обов'язком держави є створення умов для реалізації громадянами своїх позитивних прав. Тому реалізувати ці права набагато важче, оскільки потрібні відповідні ресурси держави (достатні грошові фонди у державному бюджеті, наявність закладів освіти, достатня кількість лікарів та ін.)

За сферою реалізації у суспільному житті права і свободи людини і громадянина поділяють на:

1. **Особисті (громадянські) права** – це природні, основоположні, невід'ємні права. Вони покликані гарантувати індивідуальну автономію і свободу, захищати особу від свавілля з боку держави та інших людей. Ці права дозволяють людині бути самим собою у відносинах з іншими людьми та державою. До цих прав відносять можливості людини, необхідні для забезпечення її фізичної та морально-психологічної (духовної) індивідуальності. Саме тому їх поділяють на:

- *фізичні* - право на життя, свободу пересування, вибір місця проживання, безпечне навколишнє природне середовище, житло і т.д.
- *духовні* – право на ім'я, честь і гідність, на справедливий, публічний і незалежний суд.

У Конституції України 1996 року це статті 27, 28, 29 та ін.

2. **Політичні права** – можливості (свободи) громадянина брати участь в управлінні державою та суспільному житті, впливати на діяльність різних державних органів, а також громадських організацій. До них належать: право обирати і бути обраним до органів державної влади і місцевого самоврядування, право на утворення політичних партій і громадських організацій і право брати участь у їх діяльності, свобода демонстрацій і зборів, право на інформацію, свобода слова, думки, переконань, свобода друку, радіо і телебачення.

У Конституції України 1996 року це статті 36, 38, 39, 40 та ін.

3. **Економічні права** - можливості (свободи) людини і громадянина розпоряджатися предметами споживання та основними результатами господарської діяльності: власністю і працею, проявляти ініціативу у реалізації своїх здібностей, брати участь у виробництві

матеріальних та інших благ. Найголовніші з них: право на приватну власність, підприємницьку діяльність.

У Конституції України 1996 року це статті 41, 42 та ін.

4. **Соціальні права** – можливості (свободи) людини і громадянина користуватися соціальними благами у сфері матеріального виробництва, трудової діяльності, освіти, здоров'я, відпочинку (тобто право на вибір виду діяльності, безпечні умови праці, гарантовані мінімальні розміри її оплати, право на соціальне забезпечення, відпочинок, достатній рівень життя).

У Конституції України 1996 року це статті 43, 45, 46, 48 та ін.

5. **Культурні права** – можливості (свободи) збереження і розвитку національної самобутності людини, доступ до духовних досягнень людства, їх засвоєння, використання та участь у подальшому їх розвитку. До них належать: право на освіту, на використання вітчизняних і світових досягнень культури і мистецтва, право на вільну літературну, наукову, технічну і художню творчість.

У Конституції України 1996 року це статті 53, 54 та ін.

6. **Екологічні права** – можливості (свободи) людини користуватися природним середовищем. Це право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище, охорону здоров'я від його негативного впливу, відшкодування шкоди, спричиненої здоров'ю та майну екологічними правопорушеннями, право на природокористування. Екологічному праву відповідає обов'язок державних органів, підприємств, установ, організацій здійснювати заходи, спрямовані на охорону навколишнього природного середовища, попередження та зниження рівня шкідливих для людини і навколишнього природного середовища наслідків. Громадянин має право брати участь у проведенні екологічної експертизи, має право на отримання повної і достовірної інформації про стан довкілля та його вплив на здоров'я людини.

У Конституції України 1996 року це стаття 50 та ін.

ТЕМА 4. Права людини і права громадянина

З правами людини тісно пов'язані, проте не ототожнюються, права громадянина. Останні торкаються лише тих осіб, на яких поширюється громадянство, тобто особливий зв'язок між фізичною особою і державою. Він полягає у специфічній взаємній відповідальності між ними: держава зобов'язана піклуватися про своїх громадян, хоча б де вони перебували, забезпечувати захист їхніх прав і свобод, а громадяни мають дотримуватися приписів, встановлених державою в інтересах усього суспільства. Якщо права людини закріплені у міжнародно-правових актах, то права громадянина – в конституції тої чи іншої держави.

Здійсненність прав людини визначається переважно їх юридичною забезпеченістю з боку держави. І саме громадянство слугує тим «каналом», через посередництво якого відбувається здійснення прав людини. В ідеалі права громадянина мали б збігатися із правами людини. Однак і на сьогодні такої ситуації досягнуто далеко не скрізь.

А втім, історія знає й протилежні варіанти розглядуваного співвідношення, коли певні можливості людини спочатку були закріплені у державному законодавстві як права її громадян, а вже згодом відображались у міжнародно-правових документах як права людини.

Взаємопов'язаність прав людини і прав громадянина виявлялася, зокрема, у тому, що у ряді випадків вони закріплювалися в єдиному акті (наприклад, у французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 року, яка й донині входить до складу конституційного законодавства Франції; у Конституції України 1996 року, другий розділ якої зветься «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина»).

Отже, різниця між правами людини і правами громадянина полягає у наступному:

Права людини

→ *позатериторіальні* (існують незалежно від державного визнання, закріплені в законі і поза зв'язком їх носія з конкретною державою);

→ *загальносоціальні* (належать людині за фактом народження як природні, невідчужувані права);

→ реалізуються у рамках будь-якого громадянського суспільства, де б не знаходилася людина.

Права громадянина

→ *територіальні* (передбачають наявність громадянства, тобто особливий правовий зв'язок особи з державою);

→ *спеціальні* (закріплені в законодавстві і перебувають під захистом держави, громадянином якої є дана особа);

→ реалізуються через систему правових відносин громадянина з державою

ТЕМА 5. Основні обов'язки людини і громадянина

Юридичний обов'язок – гарантована законом міра суспільно необхідної (корисної) поведінки особи, яка об'єктивно зумовлена потребами існування і розвитку інших осіб, соціальних груп, націй, людства. Юридичний обов'язок - це перепона на шляху свавілля, хаосу, всього того, що заважає нормальному розвитку людства.

Обов'язок – парна категорія з правом, оскільки обов'язок є засобом забезпечення прав. Права людини і громадянина, якими б вони не були, все ж не є безмежними, абсолютними, їх використання не повинно завдавати шкоди іншим людям, суспільству в цілому. Це застереження міститься в Загальній декларації прав людини:

«Кожна людина, здійснюючи свої права і свободи, повинна зазнавати тільки тих обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення відповідного визнання і поваги прав і свобод інших та задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку та загального добробуту в демократичному суспільстві». Здійснення людиною своїх прав одночасно передбачає її обов'язок захищати та зміцнювати ці права заради самої себе та заради інших.

Права існують тільки тоді, коли їх визнають інші громадяни держави. Свої вимоги до громадян держава формує в системі обов'язків та встановлює юридичну відповідальність за їх невиконання. Саме для того, щоб закріпити свої права, громадяни в демократичному суспільстві беруть на себе обов'язки та виконують свої обов'язки. У Загальній декларації прав людини визначено: *«Кожна людина має обов'язки перед таким суспільством, в якому тільки можливий вільний і повний розвиток її особистості».* Так як і права людини, основні обов'язки фіксуються в конституції та інших законах держави.

Обов'язки можна класифікувати на такі групи:

1. Особисті обов'язки, які, у свою чергу поділяються на фізичні (наприклад, утримувати неповнолітніх дітей) та духовні (наприклад, поважати честь, гідність, національні почуття людини).

2. Економічні обов'язки – обов'язок віддавати частину свого прибутку у вигляді податку на суспільні потреби та ін.

3. Політичні обов'язки – дотримуватися конституції, захищати батьківщину та ін.

4. Соціальні обов'язки – обов'язок трудитися та ін.

5. Культурні обов'язки – дбайливо ставитися до пам'яток історії культури людства та ін.;

6. Екологічні обов'язки - берегти природу, компенсувати шкоду, завдану забрудненням чи іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище.

У деяких конституціях до числа найважливіших обов'язків громадян належить участь у голосуванні на виборах до органів державної влади та військова повинність. У конституціях окремих держав іде мова про обов'язок трудитися (Японія, Італія, Гватемала, Еквадор та ін.), виховувати дітей (Італія, Росія), турбуватися про своє здоров'я та своєчасно звертатися за медичною допомогою (Уругвай).

У Конституції України обов'язки громадян зафіксовані у статтях 51, 53, 65, 66, 67, 68 та ін. Зокрема в ст. 51 записано: «Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх працездатних батьків».

Отже, Конституція України містить такі обов'язки:

- 1) захист Вітчизни, її незалежності та територіальної цілісності;
- 2) шанування державних символів;
- 3) відбування військової служби;
- 4) незаподіяння шкоди природі, культурній спадщині, відшкодування завданих їм збитків;
- 5) сплата податків і зборів у розмірах і порядку, встановлених законом;
- 6) додержання Конституції і законів України та ін.

Таким чином, використання та здійснення прав і свобод людини і громадянина є невід'ємним від виконання ними своїх обов'язків, законодавчо закріплених державою. Правда, відповідальність за виконання ряду обов'язків не передбачається, але питання відповідальності за порушення прав та обов'язків особистості має важливе значення для їх реалізації. Без визначення конкретної відповідальності посадових осіб, органів влади та окремих громадян права людини перетворюються просто у красиву декларацію.

РОЗДІЛ II

ГРОМАДЯНСЬКІ (ОСОБИСТІ) ПРАВА

ТЕМА 1. Право на життя

Право на життя - одне з найдорожчих прав, невід'ємна цінність кожної людини. Воно дозволяє людині володіти всіма правами та свободами. До того ж життя – право, яке не можна оновлювати, тому захист права на життя належить до найважливіших пріоритетів. Не випадково в усіх авторитетних угодах, що стосуються прав людини, право на життя стоїть на першому місці у переліку інших прав та свобод.

«Право на життя - це невід'ємне право кожної людини. Це право охороняється законом. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя» (ст.6 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права).

Право на життя, як його подано у міжнародних актах, не можна розуміти буквально, як гарантію будь-якої можливої загрози для життя. Тому мова йде виключно про неможливість свавільного зазіхання на життя людини з боку держави. Ніхто не може, на жаль, гарантувати безпеку від війни, подолання злочинності, усунення інших причин, які забирають людське життя.

Держава ж зі свого боку повинна проголосити злочинним свавільне посягання на життя та здоров'я людини з боку інших громадян.

У Міжнародному пакті про громадянські та політичні права передбачено єдиний випадок, коли припускається позбавлення життя державою на законних підставах, - вирок суду про страту за скоєння особливо тяжкого злочину (ст. 6). Відповідно до цього Пакту в країнах, які не скасували смертну кару, смертні вироки виносяться лише при дотриманні таких умов:

- 1) смертний вирок виноситься лише за найтяжчий злочин, відповідно до закону, який діяв на момент вчинення злочину;
- 2) кожен засуджений до смертної кари має право просити про помилування чи пом'якшення вироку;
- 3) забороняється застосовувати смертну кару до осіб, які не досягли 18 років, вагітних жінок та психічно хворих осіб.

Підставами позбавлення життя людини, що припускаються, є такі:

- 1) вирок будь-якої особи від незаконного правосуддя;

- 2) здійснення правомірного арешту або запобігання втечі особи, що законно утримується під вартою;
- 3) правомірно вжите право з метою придушення бунту або заколоту.

Згідно з законодавством України звільняється від відповідальності особа, яка позбавила життя іншу особу, за однієї з таких умов:

- 1) необхідна оборона;
- 2) уявна оборона;
- 3) затримання особи, що вчинила злочин;
- 4) крайня необхідність;
- 5) фізичний або психічний примус;
- 6) виконання наказу або розпорядження;
- 7) діяння, пов'язане з ризиком;
- 8) виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації.

У сучасному світі поширюється негативне ставлення до існуючої законної підстави позбавлення життя - смертної кари. Сучасний світогляд виходить з несумісності смертної кари з поняттям цивілізованого суспільства, цивілізованої держави. Понад 80 країн світу, в тому числі всі розвинені європейські держави, її не застосовують. Існує багато доводів проти застосування смертної кари. Ось найважливіші з них:

- 1) держава не має права відбирати у людини те, чого не давала, – життя. Право на життя - це природне право, і держава не повинна позбавляти людину цього права. Якщо держава зберігає смертну кару, то вона робить суспільство більш жорстким;
- 2) скасування смертної кари, як свідчить досвід, не сприяє збільшенню кількості тяжких злочинів. Так, у Великій Британії у 1965 році смертну кару за вбивство було для експерименту скасовано; у найближчі 5 років після цього експерименту динаміка вбивства не зросла. Тоді парламент країни скасував смертну кару остаточно;
- 3) загроза судової помилки або усунення небажаних свідків, тобто загибель невинуватих людей. Хоч би якими досконалими були судові процедури, - помилки неминучі.

Саме тому в Україні смертна кара скасована і замінена на довічне позбавлення волі.

Право на життя тісно пов'язане із захистом людини від злочинів проти миру і людства, якими є агресивні війни, геноцид, військові злочини, катування та інші види жорстокого та нелюдського поводження та покарання. Щодо цих питань прийнято цілу низку міжнародних угод. Деякі з них уже відображені в законах України, що прийняті Верховною Радою. Наприклад, кримінальним законом заборонено пропаганду війни, расової, етнічної, релігійної ворожнечі. У цілому ж приведення українського законодавства у відповідність до міжнародних зобов'язань, зокрема і в даній сфері, досі не завершено.

Один з останніх міжнародних актів, який стосується охорони життя та здоров'я людини, - це *Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або інших видів поводження та покарання, які принижують людину (1984 рік)*.

Конвенція проголошує злочинним не тільки виконання катування, але й видання про це наказу. Причому виконання злочинного наказу не може виправдовувати або звільняти від відповідальності.

Міжнародне право забороняє також піддавати людину без її згоди медичним або науковим досліддам або експериментам (ст.7 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права). Це означає, що ні позбавлення волі, ні проходження військової служби, ні психічне захворювання не дають права ні владі, ні приватним особам використовувати такий стан або положення людини для проведення над нею експериментів без її згоди. Такі випадки відомі. Наприклад, у колишньому СРСР і в США на перших етапах випробування ядерної зброї в зоні ядерної поразки спеціально розташовували військовослужбовців, котрі навіть не підозрювали про небезпеку.

Незважаючи на велику кількість правових заборон щодо посягання на людське життя, людина, однак, залишається дуже незахищеною та вразливою. Демократизація державних режимів здатна підняти цінність людського життя.

У Конституції України стаття 27 гласить: «Кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави - захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань».

ТЕМА 2. Право на особисту свободу та недоторканність

Свобода - це одна з найвищих цінностей людини. Лише тоді, коли людина вільна, вона здатна виявити себе як особистість. Тому захист та повагу до особистої свободи людини треба розглядати як один із найважливіших обов'язків держави. Міжнародні документи про права людини не можна уявити без закріплення права на особисту свободу: «Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність» (ст.9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права).

Треба розуміти, що недостатньо тільки проголосити право на особисту свободу. Це право має бути забезпечене. Важливим гарантом особистої свободи є проголошення в міжнародних документах недопущення незаконного позбавлення волі (ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права). Це означає, що держава зобов'язана:

- 1) у законі чітко назвати ті органи, які мають право позбавити людину волі;
- 2) у законі чітко вказати повноваження цих органів;
- 3) людина повинна завжди мати можливість оскаржити в суді законність обмеження або позбавлення її волі.

Ця процедура знайшла своє відображення у багатьох конституціях зарубіжних країн. Особливе значення має закріплення у міжнародних документах презумпції невинуватості, яка згідно з українським кримінальним законодавством включає у себе наступні положення:

- 1) обов'язок доказування винності обвинуваченого покладається на дізнавача, слідчого, прокурора;
- 2) обвинувачений не зобов'язаний доказувати свою невинуватість чи меншу винуватість, а також наявність обставин, які виключають кримінальну відповідальність;
- 3) усі сумніви, які неможливо усунути, повинні тлумачитися на користь обвинуваченого; недоведена винуватість дорівнює доведеній невинуватості;
- 4) обвинувачення не може ґрунтуватися на припущеннях;
- 5) факт притягнення особи у якості обвинуваченого, обрання щодо нього запобіжного заходу не повинно розцінюватися як доказ її вини;
- 6) до кінцевого вирішення кримінальної справи та офіційного визнання особи

винною у вчиненні злочину не можна до обвинуваченого ставитися як до винної особи; у засобах масової інформації та інших офіційних документах стверджувати, що дана особа є злочинцем.

Стаття 5 Європейської конвенції з прав людини, закріплюючи право кожної людини на свободу й особисту недоторканність, забороняє свавільні арешти або утримання під вартою. В ній, зокрема, зазначається, що жодна людина не може бути позбавлена волі інакше ніж відповідно до процедури, встановленої законом, у таких випадках, як:

- 1) законне ув'язнення людини після її засудження компетентним судом;
- 2) законний арешт або затримання людини за невиконання законного рішення суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, передбаченого законом чи з метою забезпечити її присутність перед компетентним судовим органом на підставі обґрунтованої підозри у вчиненні злочину.

У цій же самій статті встановлюються правила, згідно з якими кожна заарештована (чи затримана) людина:

- 1) має бути поінформованою зрозумілою для неї мовою про підстави її арешту і про будь-яке звинувачення проти неї;
- 2) негайно постати перед суддею чи іншою службовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу;
- 3) має право на судовий розгляд упродовж розумного строку або на звільнення до початку судового розгляду;
- 4) право на швидкий розгляд судом законності її затримання і на звільнення, якщо затримання є незаконним.

Одним із порушень права на свободу і особисту недоторканність є рабство. Ще у 1815 році були прийняті перші міжнародні документи, спрямовані на заборону рабства. Ці конвенції проголосили рабство злочинним явищем не тільки у тому вигляді, у якому воно було відоме з давнини, але й інститути та звичаї, подібні до рабства та работоргівлі: боргову кабалу, кріпацький стан, рабське становище жінки у питаннях шлюбу (коли жінку примушують без її згоди брати шлюб, а за це її родина, батьки, опікуни або інша особа отримують винагороду (калим); право чоловіка або його клану передавати жінку іншій особі за винагороду або іншим чином; передача жінки після смерті чоловіка іншій

особі у спадщину; передача дитини, молодшої за 18 років, її батьками або опікуном іншій особі за винагороду або безкоштовно з метою експлуатації дитини або її праці.

Конституція України гарантує право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29): “кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом.

У разі нагальної необхідності запобігти злочині чи його припинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою.

Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз’яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника.

Кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання.

Про арешт або затримання людини має бути негайно повідомлено родичів заарештованого чи затриманого.”

ТЕМА 3. Право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України

У більшості цивілізованих держав світу давно відмовилися від практики, коли держава встановлює кому і де жити, оскільки прикріплення громадянина до його місця мешкання є ніщо інше, як пережиток кріпацтва. Однак і в колишньому СРСР протягом тривалого часу існувала система обов'язкової прописки, згідно з якою органи внутрішніх справ або дозволяли, або забороняли громадянам змінювати своє місце проживання. Порушення цього правила загрожувало притягненням до відповідальності.

Система прописки — це невід'ємна ознака поліцейської держави, бо за допомогою прописки держава регулює пересування громадян у межах країни та здійснює нагляд за ними. Коли держава виправдовує збереження паспортної системи та прописки, вона часто посилається на те, що це полегшує боротьбу зі злочинністю. Але ж насправді поліція чи міліція лише перекладає на громадян свої обов'язки і до того ж, таким чином, втручається в їх особисте життя. Паспорт має існувати лише як посвідчення особи — це практика багатьох демократичних держав.

Загальна Декларація прав людини містить наступне тлумачення *права на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію* - це:

- 1) право кожної людини вільно пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави;
- 2) право покинути будь-яку країну, включаючи і свою власну;
- 3) право повертатися у свою країну;
- 4) право шукати притулку в інших країнах та користуватися цим притулком.

Ці права не підлягають жодним обмеженням, за винятком таких, які запроваджуються згідно з законом і є необхідними в демократичному суспільстві, зокрема:

- 1) в інтересах національної або громадської безпеки;
- 2) з метою підтримання громадського порядку або запобігання злочинам;
- 3) для захисту здоров'я чи моралі;
- 4) з метою захисту прав і свобод інших людей.

Саме керуючись цими положеннями, законодавство України обмежує реалізацію права вільно виїжджати за межі України та безперешкодно повертатися. Громадянам

- 1) якщо він обізнаний з відомостями, що становлять державну таємницю;
- 2) у нього не врегульовані аліментні чи не виконані інші договірні зобов'язання;
- 3) проти нього порушено кримінальну справу;
- 4) він засуджений за вчинення злочину;
- 5) він підлягає призову на строкову військову службу та в інших випадках.

Із свободою пересування тісно пов'язана норма про право громадянина вільно залишати та вільно повертатися у свою країну. Історія знає багато прикладів, коли це право порушувалося. Наприклад, у 70-х роках у колишньому СРСР часто висилали з країни осіб, які мислили на так, як вимагала існуюча ідеологія. Або ж навпаки, деяким дисидентам відмовляли у праві виїхати за кордон. І тоді виникала проблема пошуку політичного притулку.

У ст. 14 Загальної Декларації прав людини записано: *“Кожна людина має право шукати притулку від переслідувань в інших країнах і користуватися цим притулком. Це право не може бути використане в разі переслідування, яке дійсно ґрунтується на вчиненні неполітичного злочину або діяння, яке суперечить цілям і принципам ООН.”*

Надання політичного притулку — це право держави, а не її обов'язок. Конституції багатьох держав визначають порядок надання політичного притулку. У деяких конституціях заборонено видавати іноземців, яких переслідують за політичну діяльність. Проте саме у внутрідержавному законодавстві, як правило, визначають поняття і політичного злочину, і політичної діяльності. В Україні надання політичного притулку гарантовано Конституцією.

У пошуках притулку, не обов'язково політичного, у сучасному світі перебувають десятки мільйонів людей, які шукають захисту від збройних конфліктів, національного гноблення, рятуються від голоду. Таких людей зазвичай називають біженцями.

ТЕМА 4. Право на захист від втручання в особисте та сімейне життя

Люди, звичайно, не прагнуть виставляти своє особисте життя на загальний огляд. Саме в особистому житті виявляється індивідуальність людини. І тільки сама людина може вирішувати, до якої міри її індивідуальність може бути надбанням інших людей. Бо навряд чи хто захотів би жити у будинку зі скляними стінами у всіх на очах. Тому право на особисте життя слід розглядати як невід’ємне право людини.

У Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 р. проголошено: *“Ніхто не повинен зазнавати свавільного чи незаконного втручання в його особисте чи сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на недоторканність його життя або таємницю його кореспонденції чи незаконних посягань на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист від такого втручання чи таких посягань”*.

За ст. 32 Конституції України ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією. Гарантія невтручання в особисте і сімейне життя — це гарантія на особисту і сімейну таємницю, на забезпечення можливості перебувати у стані відносної незалежності від держави й суспільства тощо.

Згідно з Конституцією України не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Конфіденційна інформація – це інформація з обмеженим доступом, що містить відомості, які перебувають у володінні, користуванні та розпорядженні окремих фізичних або юридичних осіб. Кожен, хто володіє інформацією професійного, ділового, банківського, комерційного та іншого характеру, одержаною на власні кошти, або такою, що є предметом його професійного, ділового, виробничого, банківського, особистого та сімейного інтересу, і при цьому не порушує передбачені законом таємниці, - самостійно визначає режим доступу до неї. Тому обмеження щодо збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу (без її згоди) слушні, адже йдеться про права особи, можливі подробиці її інтимного життя, інформацію, розголошення якої може негативно вплинути на спосіб існування людини, її родинний стан та багато інших чинників. Тільки згода самої особи дає можливість розпоряджатись інформацією про неї, за винятком випадків збирання інформації при проведенні слідства, ліцензії, оперативних розшукових заходів

Серед конфіденційної інформації особливе значення має інформація професійного характеру. В чинному законодавстві України передбачені суворі обмеження, що стосуються цієї інформації та засобів її розголошення. Наприклад, Законом України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 р. обумовлено, що нотаріуси та інші посадові особи, які вчиняють нотаріальні дії, зобов'язані дотримуватися таємниці цих дій. Довідки про вчинені нотаріальні дії та документи видаються лише на письмову вимогу суду, господарського суду, прокуратури, органів дізнання і слідства у зв'язку з кримінальними, цивільними, господарськими справами. Крім того, професійними таємницями вважаються також таємниці сповіді, довіреної священнослужителю, усиновлення тощо.

Конституція України передбачає право кожного громадянина на ознайомлення з інформацією про себе, що пов'язане з діяльністю не тільки органів державної влади, місцевого самоврядування, а й установ та організацій. Громадяни мають право доступу до інформації про них, заперечувати її правильність, повноту, доречність тощо. Органи державної влади, місцевого самоврядування, установи й організації, які мають інформацію про громадян, зобов'язані надавати безпосередньо і безкоштовно на вимогу осіб, яких вона стосується, крім випадків, передбачених законом, а також вживати заходів щодо запобігання несанкціонованому доступу до неї. Відмова в доступі до такої інформації або приховування її, незаконне збирання, використання, зберігання чи її поширення можуть бути оскаржені в суді.

У будь-якій демократичній державі порушення цього правила розглядається як брутальний замах на особисті права людини.

ТЕМА 5. Право на свободу думки, совісті та релігії

“Кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії. Це право включає свободу мати чи приймати релігію або переконання на власний розсуд та вільно сповідувати свою релігію та переконання як сам-на-сам, так і разом з іншими, прилюдно або приватно, у відправленні культу, виконанні релігійних та ритуальних обрядів та вчень. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що буде зменшувати його свободу мати або приймати релігію або переконання за своїм вибором» (ст.18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права).

Свобода думки, совісті та релігії не випадково віднесена до природних і невід’ємних прав людини. Це означає, що людина отримує ці духовні цінності від часу свого народження і ніхто вже не в праві і не в змозі заборонити їй користуватися цими свободами. Дійсно, хоча б які труднощі виникали, людина залишається людиною і не припиняє мислити і вірити. Людина одержує індивідуальність та збагачує свій духовний світ тільки тоді, коли володіє свободою думки, совісті та релігії. Людина взагалі здатна відчувати себе особистістю лише тоді, коли вона володіє цими свободами.

Свобода думки, совісті та релігії — це одна з найважливіших людських цінностей. Будь-яка антидемократична держава завжди, в першу чергу, прагне зробити замах саме на цю свободу. Тоталітарні держави намагаються встановити контроль за тим, про що мислять і у що вірять громадяни. У будь-якому невільному суспільстві влада завжди нав’язує однакове мислення. Досить згадати історію колишнього СРСР, де існувала лише одна державна ідеологія. Але ніде і ніколи навіть найтоталітарніший режим не в змозі досягти своєї мети назавжди: люди все одно залишаються вільними у своїх думках і переконаннях.

Свобода думки, совісті та релігії— це та основа, на якій базується ще одне з основних прав людини — вільно висловлювати свої думки.

Людина залишає право на свободу думки, совісті, релігії значною мірою у своїй душі, у своїй свідомості. Лише коли вона сповідує свої думки та переконання, тоді стає відомо про них та їхній характер. Тому суть цього права складається власне не із свободи думки, совісті та релігії, а з можливостей виявляти свої думки, діяти згідно із своєю совістю, вільно сповідувати свою релігію.

Кожна людина в Україні має право на свободу світогляду і віросповідання. Тобто це право гарантується державою всім особам, які перебувають в Україні, а це лише

власним громадянам. Зазначена свобода передбачає як право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, так і право безперешкодно відправляти одноосібно чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. До цього ще додано і гарантію мати, приймати і змінювати релігію або переконання на власний вибір, право віруючих відкрито поширювати свої релігійні переконання та право тих, хто не сповідує ніякої релігії, на поширення атеїстичних переконань. У той же час ст. 35 Конституції України спрямована на об'єднання українського народу, на усунення поділу на віруючих та атеїстів. Адже в преамбулі до Конституції зазначено, що *Верховна Рада України приймає Конституцію, усвідомлюючи відповідальність перед Богом.*

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави. Держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії. Релігійні організації, у свою чергу, не мають права брати участь в діяльності політичних партій, надавати політичним партіям фінансової підтримки, висувати кандидатів до органів державної влади, вести агітацію або фінансувати виборчі кампанії кандидатів до цих органів, хоча кожний священнослужитель як громадянин України має рівне з усіма іншими громадянами України право на участь у політичному житті.

У зв'язку із правом на свободу думки, совісті, релігії існує можливість виникнення складних правових ситуацій. Вони стосуються почуттів людини, потребують розробки спеціальних рішень, пов'язаних саме з визнанням свободи думки, совісті, релігії. Наприклад, вимоги віри можуть суперечити існуючому у державі загальному військовому обов'язку. Тому у демократичних державах з'явилася так звана альтернативна (невійськова) служба. Відповідний Закон має й Україна

Отже, згідно з Законом України "Про альтернативну (невійськову) службу" **альтернативна служба** є службою, яка запроваджується замість проходження строкової військової служби і має на меті виконання обов'язку перед суспільством. Право на альтернативну службу мають громадяни України, якщо виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням і ці громадяни належать до діючих згідно з законодавством України релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю.

Альтернативну службу громадяни проходять на підприємствах, в установах, організаціях, що перебувають у державній або комунальній власності, діяльність яких

пов'язана із соціальним захистом населення, охороною здоров'я, захистом довкілля, будівництвом, житлово-комунальним та сільським господарством, а також в патронажній службі в організаціях Товариства Червоного Хреста України. Строк альтернативної служби становить *двадцять сім місяців*, а для осіб, які мають повну вищу освіту з освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста, магістра, - *вісімнадцять місяців*.

Громадянин, направлений на альтернативну службу, не має права:

- 1) ухилятися від проходження альтернативної служби;
- 2) брати участь у страйках;
- 3) займатися підприємницькою діяльністю;
- 4) навчатися в закладах освіти, крім середніх або вищих закладів освіти з вечірньою або заочною формами навчання.

Ухиленням від проходження альтернативної служби вважається:

- 1) неприбуття без поважних причин на місце проходження альтернативної служби, зазначене у направленні, або прибуття із запізненням більше ніж на три календарні дні;
- 2) самовільне припинення виконання службових обов'язків.

У разі ухилення громадянина від проходження альтернативної служби або вчинення інших дій, рішення про направлення його на альтернативну службу орган, що прийняв таке рішення, скасовує та протягом *п'яти календарних днів* у письмовій формі повідомляє громадянина і військовий комісаріат, після чого громадянин підлягає призову на строкову військову службу на загальних підставах.

ТЕМА 6. Право на свободу слова та переконань

Після десятиліть відсутності свободи слова нам нині необхідно вчитися користуватися цією свободою. Усвідомлювати, що слово — це зброя, яка здатна завдати зло, якщо її використовувати на шкоду суспільству і окремим громадянам. Тому наклеп неодмінно має каратися. Але, водночас, демократія без свободи слова не може існувати, бо саме свобода слова - це найефективніший засіб, за допомогою якого громадяни можуть здійснювати контроль за діяльністю держави.

Право на свободу висловлювати свою думку - це наріжний камінь демократії. У Міжнародному пакті про громадянські та політичні права говориться, що:

- 1) кожна людина має право без перешкод дотримуватися своїх поглядів;
- 2) кожна людина має право вільно висловлювати, виявляти свою думку;
- 3) свобода шукати, отримувати і поширювати різного роду інформацію та ідеї незалежно від державних кордонів, усно, письмово або за допомогою друку чи художніх форм відображення або іншими засобами на власний вибір (ст. 19).

Прагнення придушити або обмежити свободу переконань та свободу їх висловлювати відоме багатьом країнам світу. Воно може бути різним:

- 1) у вигляді переслідувань журналістів або письменників;
- 2) у встановленні цензури (це характерна риса тоталітарних держав);
- 3) у заборонах на публікацію та в існуванні різних засобів державного контролю за засобами масової інформації (наприклад, державного фінансування видань, лояльних до влади).

Як крайній випадок, порушення свободи слова супроводжується репресіями, до яких вдаються диктаторські режими, котрі вбачають для себе небезпеку в існуванні в суспільстві альтернативних поглядів і підходів до розв'язання важливих політичних, соціальних, економічних та інших питань.

Разом з тим треба завжди мати на увазі, що жодне придушення свободи слова, яким може користуватися держава, не в змозі стримувати появу ідей і поглядів, які відрізняються від офіційної державної ідеології. Історія знає багато таких прикладів. Однак не можна забувати, що свобода слова аж ніяк не рівнозначна абсолютній можливості висловлювати яку завгодно думку або поширювати будь-яку інформацію. У Міжнародних пактах про права людини 1966 р. і в Європейській конвенції прав людини і основних свобод мають місце відповідні обмеження користування свободою

висловлення своєї думки може бути обмежене винятково на основі закону, який не має тоталітарного спрямування і необхідний у демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку:

- 1) з метою запобігання заворушенням або злочинам;
- 2) для захисту здоров'я та моралі;
- 3) для захисту репутації або прав інших людей;
- 4) для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

У демократичній державі свобода слова пов'язана з низкою інших свобод: свободою зборів, мітингів, демонстрацій, правом шукати, отримувати і поширювати інформацію. Але і ці свободи у більшості держав мають обмеження, які відображені в Законі. Небезпека тут не в тому, що держава має такі законодавчі акти, що обмежують певні свободи, а в тому, що це за обмеження, у чому їх суть, чи не здатні вони знищити свободу слова? Наприклад, введення попередньої цензури, заборона політичної діяльності, покарання інакомислення, заборона недержавних засобів масової інформації - це безперечні ознаки замаху на свободу слова.

РОЗДІЛ ІІІ

ПОЛІТИЧНІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

ТЕМА 1. Право на свободу асоціацій

У Радянському Союзі була лише одна партія – КПРС. Нині їх в Україні понад 100. Одні вважають, що така кількість партій нікому не потрібна. З точки зору інших, кількість партій — це справа самих громадян, і ніхто не може втручатися в цю справу.

Чи є відповідь на це питання з точки зору прав та свобод людини? А може, це справа держави - вирішувати, яка кількість політичних партій їй потрібна?

Демократичну державу не можна уявити без існування громадянського суспільства, в якому важливу роль відіграють громадські асоціації громадян. У будь-якій демократичній державі існують сотні або й тисячі таких асоціацій. Вони впливають на усі аспекти життя держави. Саме громадські асоціації часто впливають на громадську думку і є її виразниками (наприклад, Грінпіс), а політичні об'єднання громадян - політичні партії - є найважливішою формою вияву політичних настроїв та переконань населення.

Право на створення асоціацій пов'язане з політичними та соціальними цінностями демократичного суспільства і базується на головному скарбі плюралістичної демократії - свободі. Тому трактування цього права насамперед пов'язане із свободою утворювати асоціацію та вступати до неї, бо нікого не можна примусити вступити до організації, профспілки, партії, щоб не порушити при цьому права людини. Сама ж асоціація повинна мати достатні юридичні гарантії захисту від державного свавілля. У Міжнародному пакті про громадянські та політичні права у зв'язку з цим сказано, що користування правом на створення асоціацій *“не підлягає жодним обмеженням, крім тих, котрі передбачаються законом, які необхідні у демократичному суспільстві в інтересах державної або громадської безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я та моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб”*.

В Україні порядок створення і засади діяльності асоціацій встановлені Конституцією 1996 р., Законом України «Про об'єднання громадян» та іншими

законодавчими актами. Відповідно до букви Закону, право на об'єднання - це невід'ємне право громадян України: кожен має право на свободу об'єднання для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів.

Об'єднання громадян - це добровільне громадське формування, яке утворюється на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав та свобод.

Закон обмежує право на створення та діяльність об'єднань громадян, коли їх метою є:

- зміна шляхом насильства конституційного устрою і територіальної цілісності держави;
- підрив безпеки держави у формі діяльності на користь іноземних держав;
- пропаганда війни, насильства або жорстокості, фашизму та неофашизму;
- розпалювання національної та релігійної ворожнечі;
- створення протизаконних воєнізованих формувань;
- обмеження загально визнаних прав людини.

Основними типами об'єднань громадян є:

1. **Політичні партії** – об'єднання прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають за головну мету участь у виробленні державної політики, формуванні органів державної влади, місцевого і регіонального самоврядування і представництва в їх складі.

2. **Громадські організації** – об'єднання громадян для задоволення і захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних та інших спільних інтересів.

ТЕМА 2. Право на громадянство

Громадянство — це одна з найважливіших цінностей, які виникають у процесі розвитку держави. Громадянство проявляється у вигляді стійкого правового зв'язку між громадянином та державою. При цьому і у громадянина, і у держави виникають взаємні права та обов'язки.

Інститут громадянства становить велику цінність, бо дає можливість шукати та вимагати захисту своїх прав у держави. Але оскільки це необхідно для забезпечення інтересів громадян, демократична держава може накладати на них певні обов'язки (податки, військовий обов'язок). Міра необхідності тих чи інших обов'язків громадян перед державою повинна перебувати під постійним контролем громадянського суспільства, бо для держави завжди є характерним прагнення до розширення своїх повноважень та скорочення своїх обов'язків перед громадянами.

У різних країнах існують різні закони, які встановлюють порядок прийняття та втрати громадянства. Але всі вони, як правило, розрізняють надбання громадянства за народженням та в силу інших обставин.

Громадянство за народженням може бути набуте або на підставі громадянства батьків (**право крові**), або за місцем народження (**право ґрунту**). “Право крові” переважає, наприклад, в Росії, в Білорусії, в Україні. “Право ґрунту” - в Аргентині, Бразилії. Повністю уникнути поєднання “права крові” та “права ґрунту”, звичайно, неможливо. Тому поєднання цих двох способів використовується тоді, коли держава хоче залучити до свого громадянства якомога більше людей.

Серед інших способів набуття громадянства є кілька основних:

Натуралізація (прийняття до громадянства) - зазвичай здійснюється в індивідуальному порядку і майже завжди пов'язана з певними умовами або вимогами. Найважливішою з них є укорінення пошукувача громадянства, тобто проживання протягом певного строку на території держави. В Україні та у багатьох інших країнах умовами прийняття до громадянства є:

- 1) визнання і виконання Конституції та законів;
- 2) неперебування в іноземному громадянстві;
- 3) безперервне проживання на законних підставах на території держави протягом останніх п'яти років;
- 4) володіння мовою держави в обов'язі достатньому для спілкування.

5) наявність законних джерел існування.

Оптація – це вибір громадянства на підставі міжнародних угод. Право на оптацію, як правило, виникає після переходу певної території від однієї держави до іншої і тому стосується великих груп людей.

Трансферт - це передача населення території, яка перейшла від однієї держави до іншої. Трансферт передбачається міжнародними угодами, надає право зацікавленим громадянам відмовитися від нового громадянства і зберігати те, що було.

Репатріація - через поновлення у громадянстві. При цьому під час репатріації, як правило, не застосовуються деякі з умов, які необхідні для набуття громадянства через натуралізацію (наприклад, проживання протягом певного строку на території держави).

В Україні порядок прийняття та втрати громадянства встановлений Конституцією 1996 р. і Законом України «Про громадянство України».

Громадянство в Україні за народженням отримується, як правило, за правилом “права крові”. Але коли батьки дитини, яка народилася в Україні, невідомі або є особами без громадянства, тоді діє принцип “права ґрунту”. Основним засобом набуття громадянства в Україні є *натуралізація*. В Україні усі заяви з питань громадянства подаються на ім’я Президента, який приймає рішення і видає з цього приводу указ.

Основним документом, який підтверджує громадянство України, є паспорт громадянина України, а для осіб до 16 років - свідоцтво про народження.

Підставами припинення громадянства є вихід із громадянства, втрата громадянства, а також підстави, передбачені міжнародними договорами України.

Громадянство припиняється:

1) внаслідок виходу з громадянства (*експатріація*);

2) внаслідок втрати громадянства:

- якщо громадянин добровільно набув громадянства іншої держави;
- внаслідок вступу особи на військову службу, у службу безпеки, правоохоронні органи, органи юстиції або органи державної влади іноземної держави без згоди на те держави, громадянином якої є особа;
- якщо громадянство набуто внаслідок подання завідомо неправдивих відомостей або фальшивих документів;
- з інших причин, передбачених внутрішнім законодавством країн.

У відповідності до Закону “Про громадянство України” держава захищає інтереси своїх громадян, у тому числі і за кордоном. Ця функція покладена насамперед на дипломатичні та консульські представництва нашої країни за кордоном.

Правовий статус іноземних громадян в Україні визначає Закон України “Про правовий статус іноземців”. Згідно з цим законом на іноземців поширюється той самий правовий режим, що і на громадян, за винятком певних обмежень. Так, іноземці не підлягають призову на військову службу, не можуть бути працівниками міліції, СБУ, не можуть знаходитися на дипломатичній службі. У разі скоєння злочину іноземці (крім відповідальних працівників посольств, консульств, інших дипломатичних представників) несуть таку саму відповідальність за законом, що і громадяни України.

ТЕМА 3. Право на участь у державному управлінні суспільством

Конституція демократичної держави передбачає періодичне проведення виборів Президента, Парламенту та органів місцевого самоврядування. Те саме стосується й України.

Право на участь громадян в управлінні державою виникає саме тому, що народ повинен бути джерелом влади. У ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права говориться: “Кожний громадянин повинен мати, без будь-якої дискримінації... і без необґрунтованих обмежень право і можливість:

- 1) брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом вільно обраних представників;
- 2) голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального та рівного виборчого права при таємному голосуванні і забезпечують свободу волевиявлення виборців;
- 3) допускатися в своїй країні на загальних підставах рівності до державної служби.

Це право за своєю природою політичне, пов’язане зі здійсненням у державі політичної влади у двох формах прямої або представницької демократії.

Найбільш знаним і поширеним засобом здійснення **прямої демократії** є референдум. Особливість референдуму виявляється насамперед у тому, що закони, які приймаються референдумом, мають вищу юридичну силу відносно інших законів. Державні органи мають бути позбавлені права скасовувати рішення, прийняті на референдумі, - це можна зробити тільки за результатами наступного референдуму.

У деяких державах наприклад, у Швейцарії, референдум проводять досить часто і виносять на нього найскладніші питання (розірвання шлюбів, дозвіл абортів).

Провідним механізмом **представницької демократії** є вибори. Для участі у виборах громадяни можуть користуватися своїм **активним виборчим правом** (тобто правом голосувати і обирати) і **пасивним виборчим правом** (тобто можливістю бути обраними). Особливості проведення виборів закріплені в Конституції та спеціальних законах.

В Україні використовуються обидві форми участі у здійсненні політичної влади в державі: і пряма, і представницька демократія.

Згідно з Конституцією 1996 р. і Законом України “Про всеукраїнський та місцеві референдуми” **референдум** - це спосіб прийняття громадянами шляхом голосування

законів, інших рішень з найважливіших питань загальнодержавного та місцевого значення. Тому результати референдуму завжди юридично обов'язкові.

Можливе також проведення *дорадчих опитувань*, які за процедурою проведення не відрізняються від референдуму. Але у випадку опитування прийняте рішення сприймається лише як політична порада, висловлена виборцями. Тобто результати опитування не мають обов'язкової юридичної сили.

У референдумі та опитуванні мають брати участь громадяни України, які досягли 18-річного віку. Представницька демократія може бути реалізована громадянами України на виборах депутатів до парламенту, до органів місцевого самоврядування, а також на виборах Президента. Основними законами тут є Закон України “Про вибори народних депутатів України” та Закон України “Про вибори Президента України”.

Чинна Конституція України 1996 р. передбачає, що громадяни України мають право брати участь в управлінні державними справами, вільно обирати і бути обраними до вищих органів влади і місцевого самоврядування. Виборче право є *рівним*, що означає: кожний виборець на виборах має один голос і усі громадяни беруть участь у виборах на рівних підставах. Це також означає необхідність утворення рівних або майже рівних за числом виборців виборчих округів.

Вибори є *загальними*, тобто виборчим правом повинні володіти всі дієздатні громадяни держави з певного віку. Виняток може стосуватися пасивного виборчого права, в якому можливий особливий віковий ценз та ценз осідлості.

Вибори є *прямими*, тобто громадяни мають право обирати кандидатів на виборах безпосередньо. І, нарешті, вибори проводяться з дотриманням принципу *таємності голосування*, тобто це означає, що під час проведення виборів контроль за волевиявленням виборців не допускається. Це досягається наступним:

- 1) кожен виборець голосує особисто;
- 2) голосування за інших осіб забороняється;
- 3) виборчий бюлетень заповнюється в кабіні для таємного голосування;
- 4) при заповненні бюлетеня забороняється присутність будь-кого, крім голосуючого.

Істинна демократія не уявляється без свідомого ставлення громадян до процесів, які мають місце в державі. Плюралістична демократія тому і є відкритим суспільством, що діяльність влади відкрита настільки, наскільки це можливо та необхідно для ефективного контролю з боку громадянського суспільства. Тому громадяни мають

реальну можливість бути господарями своєї долі та бачити при владі той уряд, який заслуговує на їхню довіру.

Тоталітарні держави завжди чинять інакше. Коли пригнічується громадянське суспільство, вони ізолюють державний апарат за завісою величі та секретності і при цьому часто створюють видимість демократії. Нам дійсно необхідно вчитися жити в умовах демократії. А це означає, що ми повинні знати і розуміти призначення демократичних інститутів та процедур, уміти ними користуватися.

ТЕМА 4. Право на звернення до органів державної влади, підприємств, установ та організацій

Стаття 40 Конституції України говорить: *”Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов’язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк”*.

Згідно з Законом України «Про звернення громадян», громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об’єднань громадян, установ, організацій незалежно від форм власності, підприємств, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов’язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення.

Під зверненнями громадян слід розуміти викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги.

Пропозиція (зауваження) - звернення громадян, де висловлюються порада, рекомендація щодо діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також висловлюються думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян, вдосконалення правової основи державного і громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави і суспільства.

Заява (клопотання) - звернення громадян із проханням про сприяння реалізації закріплених Конституцією та чинним законодавством їх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їх діяльності. *Клопотання* - письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод тощо.

Скарга - звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів

місцевого самоврядування, установ, організацій, об'єднань громадян, підприємств, посадових осіб.

До рішень, дій (бездіяльності), які можуть бути оскаржені, належать такі у сфері управлінської діяльності, внаслідок яких:

- 1) порушено права і законні інтереси чи свободи громадянина (групи громадян);
- 2) створено перешкоди для здійснення громадянином його прав і законних інтересів чи свобод;
- 3) незаконно покладено на громадянина які-небудь обов'язки або його незаконно притягнуто до відповідальності.

Звернення адресуються органам державної влади і місцевого самоврядування, установам, організаціям незалежно від форм власності, об'єднанням громадян, підприємствам або посадовим особам, до повноважень яких належить вирішення порушених у зверненнях питань.

У зверненні має бути зазначено прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання громадянина, викладено суть порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги.

Звернення може бути усним (викладеним громадянином і записаним посадовою особою на особистому прийомі) чи письмовим, надісланим поштою або переданим громадянином до відповідного органу, установи особисто чи через уповноважену ним особу, якщо ці повноваження оформлені відповідно до чинного законодавства.

Звернення може бути подано як окремою особою (*індивідуальне*), так і групою осіб (*колективне*).

Письмове звернення повинно бути підписане заявником (заявниками) із зазначенням дати. Письмове звернення без зазначення місця проживання, не підписане автором (авторами), а також таке, з якого неможливо встановити авторство, визнається анонімним і розгляду не підлягає.

Звернення розглядаються і вирішуються у термін не більше *одного місяця* від дня їх надходження, а ті, які не потребують додаткового вивчення, - *невідкладно*, але не пізніше *п'ятнадцяти днів* від дня їх отримання. Якщо в місячний термін вирішити порушені у зверненні питання неможливо, керівник відповідного органу, підприємства, установи, організації або його заступник встановлюють необхідний термін для його розгляду, про що повідомляється особі, яка подала звернення. При

цьому загальний термін вирішення питань, порушених у зверненні, не може перевищувати *сорока п'яти днів*.

ТЕМА 5. Право на проведення мітингів, зборів, вуличних походів та демонстрацій

Право на проведення зборів, мітингів, вуличних походів та демонстрацій призначене для забезпечення політичної свободи думок, переконань та висловлень в Україні. За юридичним змістом воно гарантує громадянам України можливість вільно і необмежено виражати, обговорювати, роз'яснювати, переконувати та поширювати в будь-якій формі (в межах закону) своєї думки, переконання та погляди з усіх питань суспільного, політичного, економічного та суто культурного життя країни, зокрема важливих питань, пов'язаних з обговоренням проектів законів та рішень загальнодержавного й місцевого значень.

Стаття 39 Конституції України зобов'язує організаторів проведення зборів, мітингів, походів та демонстрацій завчасно сповіщати про це органи виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування, що гарантує органам влади можливість втручання, коли ті чи інші заходи спрямовані до цілей, які суперечать законові.

Здійснення щойно перерахованих політичних свобод забезпечуються наданням громадянам та їх організаціям громадських приміщень, вулиць, майданів, можливості широко розповсюджувати відповідну інформацію, використовувати для цього пресу, телебачення та радіо.

Обмеження щодо реалізації даного права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки і громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, задля охорони здоров'я населення або захисту прав та свобод інших людей.

Відповідальність за порушення передбаченого порядку проведення зборів, мітингів, походів та демонстрацій визначається Кодексом України про адміністративні правопорушення.

Зміст ст. 39 Конституції України відповідає положенням міжнародних договорів. Так, у Загальній декларації прав людини встановлено, що *“кожна людина має право на свободу мирних зборів та асоціацій”*. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права передбачає *право на мирні збори*. Користування цим правом не підлягає жодним обмеженням, крім тих, які накладаються відповідно до закону судом і які необхідні в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, громадського порядку,

Мітинг – масові збори для обговорення політичних та інших невідкладних життєвих питань. Проводяться мітинги, як правило, на вулицях, площах, стадіонах. Їх атрибутами є: численна аудиторія, лозунги, прапори, промовчі заклики.

Збори – спільна присутність, як правило, обмеженої кількості людей, об'єднаних спільними політичними або суспільними інтересами.

Вуличні походи – це процесія, проходження вулицями міста з метою демонстрації (показу) певного суспільно-політичного настрою, вираження солідарності, протесту чи незгоди з чим-небудь.

Демонстрація – це форма масового виявлення політичних настроїв, протесту, солідарності громадян.

РОЗДІЛ ІV

СОЦІАЛЬНІ ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

ТЕМА 1. Право на працю

У Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права “*держави визнають право на працю, яке вміщує у собі право кожної людини заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає і на яку вона вільно погоджується*”. Це означає, що кожна людина має право на працю, право вільно обирати ту чи іншу роботу та одержувати за неї винагороду у вигляді заробітної плати, яка дає їй можливість гідно існувати та утримувати сім’ю. Це право включає в себе не тільки вибір роду діяльності, але й вибір професії. Але дуже важливо, щоб цей вибір не був злочинним або не приводив до порушення закону, бо в такому випадку він ніколи не буде захищатися державою.

За умов ринкової економіки держава не може, та й не повинна бути єдиним джерелом отримання роботи. Обов’язок держави полягає у тому, щоб на законодавчому рівні забезпечити можливість кожному громадянину вільно обирати роботу, мати справедливі та сприятливі умови праці та користуватися захистом від безробіття.

Визнаючи це право, держави включають до нього:

- 1) справедливу заробітну плату та рівну винагороду за працю рівної вартості;
- 2) забезпечення гідного життя для робітника та його сім’ї;
- 3) умови праці, які відповідають вимогам безпеки та гігієни;
- 4) однакові для всіх можливості просуватися по службі;
- 5) відпочинок, дозвілля, розумне обмеження робочого часу, періодичну відпустку, яка оплачується, винагороду за святкові дні.

Право на працю пов’язане з правом на справедливі та сприятливі умови праці. Цим правом мають однаковою мірою користуватися чоловіки та жінки.

Міжнародна організація праці ще у 1956 р. прийняла конвенцію № 100 про рівну винагороду чоловікам і жінкам за працю рівної цінності, чим реалізувала загальний принцип рівності прав жінок та чоловіків. Якщо конкретніше — ця конвенція затвердила принцип рівної винагороди (заробітної плати) за однакову працю для жінок і чоловіків.

Боротьба з безробіттям - важливий напрямок діяльності кожної держави. Держава розробляє програми професійно-технічного навчання, підготовки та перепідготовки кадрів, забезпечує їх фінансування з бюджету. Зрозуміло, що розмір та можливості таких програм залежать від рівня економічного та соціального добробуту держави. Це характерно для реалізації економічних, соціальних та культурних програм взагалі. Відповідно можливості США або Франції у цьому напрямку суттєво відрізняються від можливостей країн Африки або Азії, що розвиваються.

З точки зору міжнародного права, боротьба з безробіттям повинна включати заходи щодо професійної орієнтації, створення служб, які б мали допомагати всім громадянам (громадянам з фізичними та розумовими вадами також) вирішувати проблему вибору професії та професійної переорієнтації. Важливо, що ця допомога має бути безоплатна як для неповнолітніх, так і для дорослих. Особливу увагу слід приділити професійній підготовці та зайнятості інвалідів. При цьому люди, що отримали статус безробітного, деякий час отримують від держави допомогу, яка повинна забезпечувати їм достатній життєвий рівень.

Право на працю закріплене в законодавстві більшості країн світу. В українському законодавстві це право проголошене в Конституції України 1996 р., а також у Кодексі законів про працю (КЗпП). **Право на працю** - це право на отримання роботи з оплатою не нижче встановленого державою мінімального розміру, право на вільний вибір професії, роду і характеру діяльності. Крім того, робітники мають право на здорові та безпечні умови праці, а також право на відпочинок, включаючи щорічні відпустки, що оплачуються.

Ст. 2 КЗпП встановлює, що всі громадяни України мають рівні права, незалежно від походження, соціального чи майнового стану, расової та національної належності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру діяльності, місця мешкання та інших обставин. До того ж ст. 94 КЗпП забороняє дискримінацію у питаннях оплати за працю. Що ж стосується забезпечення зайнятості, то закон зобов'язує державу створити умови для ефективної зайнятості населення, сприяти працевлаштуванню, забезпечувати перепідготовку робітників, які втратили роботу в умовах переходу до ринкової економіки.

Людина, яка втратила роботу, має право на матеріальну допомогу. Особливості надання такої допомоги, її розмір, а також обов'язки державних органів щодо надання

допомоги у пошуках роботи передбачені Законом України “Про зайнятість населення”. Згідно з чинним законодавством, такими органами визнаються районні, міські та обласні центри зайнятості.

Українське законодавство про працю в цілому близьке до міжнародних стандартів. Але сучасний стан економіки не дозволяє багатьом працюючим громадянам України отримувати сьогодні заробітну плату, достатню для гідного життя та утримання сім’ї. Те саме стосується розміру допомоги по безробіттю. Мають місце й порушення права на працю. Тому не можна стверджувати, що нині всі громадяни України мають можливість повною мірою використати це право.

Що стосується інших економічно розвинених країн, то там це право здійснюється в більшому обсязі, але теж неповною мірою.

ТЕМА 2. Право на страйк

Страйки беруть початок у другій половині ХІХ ст. як виняткова форма вирішення гострих проблем у відносинах між робітниками та роботодавцями. У ХХ ст. право на страйк було закріплене в законодавстві багатьох країн світу, а також у міжнародних пактах з прав людини. У 1961 році право на страйк було включене до Європейської соціальної хартії (ст. 6). У 1966 році право на страйк проголосив і Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права: *«Держави зобов'язуються забезпечити... право на страйк за умови його здійснення у відповідності до законів кожної країни»*. В Україні порядок проведення страйків регулюється Законом «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)».

Страйк - це тимчасове колективне добровільне припинення роботи працівниками (невихід на роботу, невиконання своїх трудових обов'язків) підприємства, установи, організації (структурного підрозділу) з метою вирішення колективного трудового спору (конфлікту).

Страйк застосовується як крайній засіб (коли всі інші можливості вичерпані) вирішення колективного трудового спору (конфлікту) у зв'язку з відмовою власника або уповноваженого ним органу (представника) задовольнити вимоги найманих працівників або уповноваженого ними органу, профспілки, об'єднання профспілок чи уповноваженого нею (ними) органу.

Відповідно до статті 44 Конституції України ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів. Страйк може бути розпочато, якщо примирні процедури не привели до вирішення колективного трудового спору (конфлікту) або власник чи уповноважений ним орган (представник) ухиляється від примирних процедур або не виконує угоди, досягнутої в ході вирішення колективного трудового спору (конфлікту).

Страйк на підприємстві очолює орган (особа), що визначається загальними зборами (конференцією) найманих працівників при прийнятті рішення про оголошення страйку.

Під час страйку сторони колективного трудового спору (конфлікту) зобов'язані продовжувати пошук шляхів його вирішення, використовуючи для цього усі наявні можливості. Для цього укладається угода про вирішення колективного трудового спору (конфлікту) як підписується керівником або іншим повноважним представником

органу, що очолює страйк, і власником або уповноваженим ним органом (представником). Контроль за виконанням умов цієї угоди здійснюється сторонами колективного трудового спору (конфлікту) або уповноваженими ними органами (особами).

Незаконними визнаються страйки:

- 1) оголошені з вимогами про зміну конституційного ладу, державних кордонів та адміністративно-територіального устрою України, а також з вимогами, що порушують права людини;
- 2) оголошені без додержання найманими працівниками, профспілкою, об'єднанням профспілок чи уповноваженими ними органами положень Закону «Про порядок вирішення колективних трудових спорів(конфліктів)»;
- 3) розпочаті з порушенням найманими працівниками, профспілкою, об'єднанням профспілок чи уповноваженими ними органами вимог Закону «Про порядок вирішення колективних трудових спорів(конфліктів)»;
- 4) які оголошені та/або проводяться під час здійснення примирних процедур, передбачених Законом «Про порядок вирішення колективних трудових спорів(конфліктів)».

Для визнання страйку незаконним власником або уповноваженого ним органом подається заява до суду, оскільки тільки суд може прийняти рішення про визнання страйку незаконним. Таке рішення суду зобов'язує учасників страйку прийняти рішення про припинення або відміну оголошеного страйку, а працівників розпочати роботу.

Забороняється проведення страйку:

- 1) за умов, якщо припинення працівниками роботи створює загрозу життю і здоров'ю людей, довкіллю або перешкоджає запобіганню стихійному лиху, аваріям, катастрофам, епідеміям та епізоотіям чи ліквідації їх наслідків;
- 2) органами прокуратури, суду, Збройних сил України, органів державної влади, безпеки та правопорядку.

Участь у страйку працівників, за винятком страйків, визнаних судом незаконними, не розглядається як порушення трудової дисципліни і не може бути підставою для притягнення до дисциплінарної відповідальності. За працівниками, які не брали участі у страйку, але у зв'язку з його проведенням не мали можливості виконувати свої трудові обов'язки, зберігається заробітна плата у розмірах не нижче від установлених договором.

Організація страйку, визнаного судом незаконним, або участь у ньому є порушенням трудової дисципліни. Час страйку працівникам, які беруть у ньому участь, не оплачується. Час участі працівника у страйку, що визнаний судом незаконним, не зараховується до загального і безперервного трудового стажу.

ТЕМА 3. Право на соціальне забезпечення

Право на соціальне забезпечення — одне з найважливіших соціально-економічних прав громадян. Його здійснення передбачає цілу низку державних і суспільних заходів, зокрема систему соціального забезпечення та соціального страхування.

Соціальне забезпечення - це система матеріального забезпечення та соціального обслуговування громадян похилого віку, громадян, що повністю або частково втратили працездатність або втратили годувальника, а також сімей з дітьми. Соціальне забезпечення існує, перш за все, за рахунок державних коштів.

Соціальне страхування — це одна з форм соціального забезпечення, яка існує за рахунок спеціальних фондів. Право на соціальне забезпечення та соціальне страхування пов'язане з необхідністю економічного та соціального захисту деяких категорій населення, які за станом здоров'я, за віком або з інших причин не можуть самостійно забезпечувати себе коштами, щоб існувати, а отже, не можуть підтримувати достатній життєвий рівень.

У Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. прямо встановлено право на соціальне забезпечення: держави визнають право кожної людини на соціальне забезпечення, в тому числі — соціальне страхування.

Детальніше обов'язки держав щодо соціального забезпечення та соціального страхування громадян визначені у конвенціях МОП. Ці конвенції, зокрема, передбачають обов'язки держави соціально захищати особу за таких обставин, як:

- 1) нещасний випадок на виробництві;
- 2) професійне захворювання, що сталося внаслідок шкідливих умов праці або недотримання правил безпеки виробництва з боку адміністрації підприємства або його власника;
- 3) страхування на випадок хвороби;
- 4) матеріальне відшкодування за вагітністю та після пологів;
- 5) страхування щодо досягнення певного віку, у разі інвалідності, у разі втрати годувальника і на випадок безробіття.

Конвенції МОП містять деякі загальні вимоги, нижче яких держава не може встановлювати власні норми соціального забезпечення та соціального страхування. Наприклад, обов'язковому соціальному страхуванню підлягають робітники усіх підприємств, на яких не менше 20 робітників працюють за наймом. Соціальне

забезпечення повинно охоплювати не менш як половину працюючих на промислових підприємствах. Тривалість надання медичної допомоги, виплата грошової допомоги у разі захворювання чи безробіття повинна становити не менше 13 тижнів.

Українське законодавство про соціальне забезпечення і соціальне страхування перебуває у стані переходу від системи, яка базувалася на державній власності, до системи ринкової економіки. Це не може не впливати як на ефективність соціального забезпечення та соціального страхування, так і на стан конкретних напрямів забезпечення та його розмірів. У цілому в Україні соціальну допомогу отримує майже половина населення (тільки людей пенсійного віку в Україні близько 20 мільйонів).

Українське законодавство про соціальне забезпечення ґрунтується на Конституції 1996 р. Воно також включає такі законодавчі акти: “Про пенсійне забезпечення”, “Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького та рядового складу органів внутрішніх справ”, “Про статус та соціальний захист громадян, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”, “Про державну допомогу сім’ям з дітьми” та ін.

Система соціального забезпечення включає різні види пенсій, послуг та допомоги. Соціальне забезпечення надається у вигляді певних грошових сум або матеріальних, культурно-побутових благ, які надаються окремим категоріям громадян.

Пенсія - це основний та наймасовіший вид соціального забезпечення. Надається у вигляді регулярних виплат по старості, інвалідності, у разі втрати годувальника у розмірі, який, як правило, нараховується відносно розміру заробітної плати, яку отримував працівник до виходу на пенсію.

Допомога - це система грошових виплат, яка являє собою допомогу громадянам у випадках, встановлених законом. Допомога може надаватися у випадку тимчасової непрацездатності, у разі вагітності та пологів, безробіття, багатодітним матерям, у випадку народження дитини, на поховання тощо.

Послуги та різні види утримання - це спеціальна форма соціального забезпечення. Ця форма включає різні види допомоги: отримання харчування, санаторно-курортне забезпечення тощо.

ТЕМА 4. Право на достатній життєвий рівень

Право на достатній життєвий рівень - це, безперечно, одне з найважливіших прав людини. Незважаючи на те, що кожна людина повинна особисто дбати про свій добробут, їй, однак, мають бути створені умови для того, щоб вона мала можливість забезпечити собі мінімальний життєвий рівень. Коли йдеться про людину похилого віку або про інваліда, то така людина потребує якнайбільшої допомоги.

Це обов'язок держави згідно з цим виразом: *"...держави визнає право кожного на достатній життєвий рівень для нього самого та його родини"* (Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, ст. 11).

Поняття про достатній життєвий рівень — поняття невизначене. Тому кажуть, що воно оціночне: тобто кожна людина сама для себе визначає рівень, який відповідає її уявленням про достатній рівень життя.

Однак навряд чи хто стане заперечувати, що *достатній життєвий рівень* - це насамперед:

- 1) *висококалорійне харчування* - щоб людина не відчувала голоду;
- 2) *достатність одягу* - щоб людина не була роздягненою;
- 3) *достатність житла* - щоб людина мала можливість задовольнити свої, хоча б мінімальні, потреби на житло;
- 4) *потреба у предметах домашнього господарства, у послугах, в отриманні медичної допомоги та освіти.*

Саме в такому розумінні треба розглядати положення міжнародних документів, в яких йдеться про "достатній життєвий рівень". Справа ж держави визначити і встановити мінімальні стандарти, нижче яких життєвий рівень громадян знижуватися не може. Безумовно, забезпечення достатнього життєвого рівня становить складну проблему навіть для заможних держав. Реалізація права на достатній життєвий рівень, безумовно, лягає тягарем на внутрішні ресурси та можливості держави. Але ж обов'язок уряду— піклуватися про те, щоб це право було реалізоване.

Право на достатній життєвий рівень включає в себе ще й такі можливості, як право на достатнє харчування, право на достатню кількість одягу та житло, на поліпшення умов життя.

Право на достатнє харчування - це:

1. *Свобода від голодомору*

2. Право на якість харчування.

3. Можливість мати кошти для отримання якісного харчування.

У Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права визначені найбільш загальні програми, спрямовані проти голодомору.

Використовуючи своє право на працю, людина повинна отримувати необхідні їй кошти, щоб існувати. Забезпечити їй відповідні для цього умови - завдання внутрішнього законодавства кожної держави, так само як і встановлення необхідних стандартів якості харчування.

Конституція 1996 р. уперше в історії України закріпила право на достатній життєвий рівень, що включає достатнє харчування, одяг, житло.

Конституція України закріплює право на достатній життєвий рівень. Але держава і суспільство поки що не можуть гарантувати його для всіх громадян.

В українському законодавстві право на достатній життєвий рівень тісно пов'язане з правом на працю, яке включає і право на матеріальну допомогу на випадок безробіття. Але сьогодні реалізувати своє право на працю можуть далеко не всі громадяни України. Справа тут не тільки у загальній економічній ситуації, яка складається у державі, а й у недоліках законодавства, яке до цього часу слабо "соціально" орієнтоване.

Серйозною проблемою для України залишається забезпечення права на житло. У нашій країні, як і раніше, зберігається ситуація, коли держава - основний будівник і розподільник житла. Але, як відомо, вона вже не здатна фінансувати будівництво житла у необхідних обсягах, та це й неможливо. Між тим і в Конституції 1996 р., і у Житловому кодексі України закріплено право на житло. Щоб дана норма не перетворилася на фікцію, держава повинна створити умови, які б дозволяли громадянам самостійно обрати для себе найбільш прийнятний засіб реалізації даного права.

У багатьох країнах світу це індивідуальне будівництво, забезпечення кредитами. Але навіть коли норма про право на житло зникне з українського законодавства, це не означатиме, що держава складає з себе зобов'язання щодо будівництва так званого "соціального житла". Громадяни повинні мати таке житло, яке вони хочуть мати, яке вони здатні утримувати та за яке вони здатні платити.

Таким чином, право на достатній життєвий рівень - одне з найважливіших соціальних прав. На державі лежить обов'язок встановити за допомогою законодавства

нижню межу цього рівня та забезпечити його для своїх громадян. Однак реальна здатність громадян реалізувати це право залежить від добробуту всього суспільства.

ТЕМА 5. Право на державну підтримку та захист сім'ї

Право на створення сім'ї - одне з небагатьох прав, що його закріплено одночасно в обох Міжнародних пактах 1966 р. про права людини.

Відповідно до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права: *“Сім'я - це природний і основний осередок суспільства. Вона має право на захист з боку суспільства та держави. За чоловіками та жінками, які досягли шлюбного віку, визнається право на укладення шлюбу і право засновувати сім'ю”*. Згідно з Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права, *“...шлюб повинен укладатися за вільною згодою осіб, які його укладають”*.

Залежно від різних релігійних, культурних, соціальних традицій у різних державах склалися різні уявлення про шлюб та сім'ю. Ці уявлення, як правило, становлять основу національного законодавства про сім'ю та шлюб. Міжнародно-правові документи, які стосуються шлюбно-сімейних відносин, безперечно, не мають на меті зробити ці уявлення єдиними в усьому світі. Головна їх мета - створити правові джерела для захисту шлюбно-сімейних прав людини в усіх країнах світу, що буде означати захист сім'ї, забезпечення рівності прав подружжя, викорінення дискримінації стосовно жінок, захист прав дітей.

Згідно з *Конвенцією “Про громадянство заміжньої жінки” 1957 р.*, ні укладення шлюбу, ні розірвання шлюбу з іноземцем, ні зміна громадянства чоловіка *“не позначатиметься автоматично на громадянстві дружини”*. Висновок: жінка, укладаючи шлюб і перебуваючи у шлюбі, повинна мати право зберігати своє громадянство. Це дуже важливо і в деяких випадках може бути пов'язане з майновими правами, а іноді - й урятувати від втрати громадянства взагалі. Але за бажання дружина повинна мати можливість набути громадянство чоловіка *“в спеціальному спрощеному порядку”*.

У *Конвенції “Про згоду на укладення шлюбу, про шлюбний вік та реєстрацію шлюбу” 1962 р.* обумовлено порядок його юридичного оформлення для того, щоб особи, які укладають шлюб, мали можливість виявити свою повну та вільну згоду, *“яка повинна бути висловлена ними особисто, відповідно до закону...”*. Ця сама Конвенція зобов'язала держави на законодавчому рівні встановити мінімальний шлюбний вік. Це було зроблено, по-перше, для того, щоб зруйнувати існуючу в деяких країнах практику укладання шлюбу між неповнолітніми або ж коли однією із сторін є неповнолітній.

Щодо насильницького віддання жінки заміж, її продаж чоловікові або передачі у спадок після смерті чоловіка, то така практика кваліфікується як сучасна форма рабства.

У міжнародному праві сформульовано положення, згідно з яким *“сім’ї... повинна забезпечуватися, при можливості, якнайширша охорона та надаватися допомога, особливо при її утворенні і поки вона відповідальна за несамотійних дітей і їх виховання”*.

Порядок та умови укладення шлюбу, особисті та майнові відносини, які виникають у сім’ї між подружжям, між батьками і дітьми, між іншими членами родини, відносини, що виникають у зв’язку з усиновленням, опікою та піклуванням, прийомом дітей на виховання, порядок та умови припинення шлюбу на території нашої держави регламентуються Сімейним кодексом України.

Тільки шлюб, зареєстрований в органах РАГСу, здатний надати членам родини ті права та обов’язки, які мають місце в законодавстві України.

Шлюбний вік в Україні встановлено: для чоловіків – з 18-ти років, для жінок – з 17-ти років. Але у виняткових випадках за рішенням органів місцевого самоврядування він може бути знижений. Чоловік і жінка мають у сім’ї рівні обов’язки, а питання, які стосуються проблем виховання дітей та інших життєвих проблем, подружжя вирішує спільно.

Подружжя має рівні права на майно (так звані майнові права подружжя). Проте коли укладається шлюбний договір, вони можуть бути нерівні (залежно від змісту договору).

Однак слід зауважити, що у подружжя можуть виникати обов’язки щодо взаємного утримання. Наприклад, у випадку непрацездатності одного з подружжя або у період вагітності жінки і ще протягом трьох років після народження дитини. За відмови від такої підтримки суд може прийняти рішення про примусове стягнення аліментів із одного з подружжя на користь того, хто цього потребує.

Однак життя мінливе, і право не може охопити всі його грані. Тому відносини між членами сім’ї повинні регулюватися не тільки нормами права, але й нормами моралі. Моральні джерела таких відносин визначаються змістом моралі та культури стосунків у сім’ї: взаємодопомога, взаємоповага, турбота членів родини одне про одного, співчуття тощо.

Права батьків та дітей пов'язані, як правило, з майном, а також з аліментними обов'язками. І діти, і батьки мають власні майнові права, що закріплені у Сімейному кодексі України, тобто за життя батьків діти не мають права на їхнє майно, так само як і батьки не мають права на майно дітей.

І батьки, і діти зобов'язані піклуватися один про одного. Батьки зобов'язані утримувати своїх неповнолітніх або непрацездатних дітей, які потребують матеріальної допомоги. А повнолітні діти повинні утримувати своїх батьків, які потребують сторонньої допомоги. Якщо ці обов'язки не виконуються, суд має право прийняти рішення про стягнення аліментів.

Розірвання шлюбу, а також вирішення суперечок про майно між подружжям, яке розриває шлюб, здійснюється в судовому порядку. Суд також приймає рішення про стягнення аліментів та їхній розмір. Рішення суду необхідне для того, щоб визнати шлюб недійсним, для встановлення батьківства, для того, щоб повернути дітей від будь-якої особи, яка їх незаконно утримує, про призначення опіки та піклування, а також у деяких інших випадках.

Державний захист сімейних прав здійснюють органи РАГСу, органи опіки та піклування, а також інші державні органи в межах своїх повноважень.

РОЗДІЛ V

ЕКОНОМІЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

ТЕМА 1. Право володіти, користуватися та розпоряджатися своєю власністю

Частина 1 ст. 41 Конституції України надає кожному право володіти, користуватися та розпоряджатися своїм майном та результатами своєї інтелектуальної праці, тобто суб'єктом права власності в Україні може бути кожна фізична особа - як громадянин України та іноземної держави, так і особа без громадянства, а також створена громадянами юридична особа. Конституція не визначає об'єктів приватної власності. Об'єктами права приватної власності є: майно (речі), природні ресурси, які можуть бути в цивільному обігу, а також результати інтелектуальної праці, творчої діяльності, у тому числі твори науки, літератури, мистецтва, винаходи та ін.

Непорушність приватної власності і право її успадкування гарантується законом та захищається судом. Закон визначає способи набуття приватної власності та межі користування нею. Ніхто не може бути протиправно позбавлений своєї власності.

У найбільш узагальненій формі *власність* можна визначити як відносини між людьми з приводу привласнення матеріальних благ та встановлення влади над ними, належності їх конкретній особі.

Власник має всі три права (тобто зміст права власності): володіння, користування, розпорядження об'єктами власності.

Володіння – юридично забезпечена можливість власника мати майно у своєму віданні.

Користування – юридично закріплена можливість господарського використання майна та вилучення з нього корисних властивостей власником чи уповноваженими особами.

Розпорядження – юридично закріплена можливість власника самостійно вирішувати долю свого майна шляхом його відчуження іншим особам, зміни його стану та призначення.

Інші особи (не власники), як правило, мають ці права кожне окремо і залежать від

прав та волі власника. Відносини власності та порядок набуття права приватної власності визначаються Цивільним кодексом, Законом “Про власність”, іншими законодавчими актами.

Найпоширенішими способами набуття права власності є виробництво та виготовлення продукції і товарів, створення творів літератури і мистецтва, іншої продукції інтелектуальної діяльності, купівля, отримання в дар, у спадок, у порядку обміну, придбання за прибутки від підприємницької, трудової та інтелектуальної діяльності, за цінні папери, іншими способами, не забороненими законодавством. У процесі економічної реформи громадяни України безоплатно набувають права власності в результаті приватизації державного майна.

Існують такі форми власності:

Приватна – належить окремим громадянам та організаціям.

Колективна – належить об’єднанню громадян.

Державна (загальнодержавна та комунальна) – належить виключно державі та її органам.

Примусове позбавлення права приватної власності може бути застосоване у таких формах:

Реквізиція – оплатне вилучення у власність держави всього або частини майна, яке є приватною або колективною власністю осіб (наприклад, під час стихійного лиха).

Конфіскація – примусове безоплатне вилучення у власність держави всього або частини майна, яке є особистою власністю громадянина (наприклад, за вчинення злочину).

Націоналізація – примусове безоплатне вилучення об’єктів приватної та\або колективної власності на користь державної власності (в Україні не застосовується).

В Україні примусове відчуження об’єктів приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, за умови попереднього і повного відшкодування їхньої вартості. Випадки примусового відчуження передбачаються законодавчими актами України, зокрема ЦК, Законом України “Про власність”, а порядок примусового відчуження — Цивільно-процесуальним кодексом України. До таких випадків належать:

- вилучення майна у власника за ухвалою суду при зверненні стягнення за зобов’язаннями власника;

- відчуження майна, яке за законом не може належати громадянам;
- відчуження нерухомості у зв'язку з вилученням земельної ділянки для суспільних потреб;
- викуп пам'яток історії та культури, які безпосередньо утримуються власником;
- вилучення (реквізиція) майна в інтересах суспільства за умов воєнного чи надзвичайного стану, зокрема у випадках стихійного лиха, аварій, епідемій, епізоотій, з наступною повною виплатою власникові вартості майна.

У випадках, передбачених законом, до власника може бути застосована конфіскація майна, тобто безоплатне вилучення такого майна, виключно за вироком суду (наприклад, як санкція за вчинення крадіжки).

ТЕМА 2. Право на підприємницьку діяльність

Підприємництво - це безпосередня самостійна, систематична, на власний ризик діяльність з виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг з метою отримання прибутку, яка здійснюється фізичними та юридичними особами, зареєстрованими як суб'єкти підприємницької діяльності у порядку, встановленому законодавством.

Суб'єктами підприємницької діяльності (підприємцями) можуть бути:

- 1) громадяни України, інших держав, особи без громадянства, не обмежені законом у правоздатності або дієздатності;
- 2) юридичні особи всіх форм власності;
- 3) об'єднання юридичних осіб, що здійснюють діяльність в Україні на умовах угоди про розподіл продукції.

У законодавстві держав можуть існувати постійні та тимчасові заборони заняття підприємницькою діяльністю.

Зокрема в Україні до **постійних заборон належать**:

1. Діяльність, пов'язана з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів.
2. Діяльність, пов'язана з виготовленням і реалізацією військової зброї та боєприпасів до неї, видобуванням бурштину, охороною окремих особливо важливих об'єктів права державної власності, а також діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних, судово-психіатричних експертиз та розробленням, випробуванням, виробництвом та експлуатацією ракет-носіїв.
3. Діяльність, пов'язана з технічним обслуговуванням та експлуатацією первинних мереж (крім місцевих мереж) та супутникових систем телефонного зв'язку в мережах зв'язку загального користування (крім супутникових систем телефонного зв'язку в мережах загального користування, які мають наземну станцію спряження на території та створюються або розгортаються за допомогою національних ракет-носіїв чи національних космічних апаратів), виплатою та доставкою пенсій, грошової допомоги малозабезпеченим громадянам, здійснюється виключно державними підприємствами і об'єднаннями зв'язку.

До тимчасових заборон належать:

1. Не допускається заняття підприємницькою діяльністю таких категорій громадян: військовослужбовців, службових осіб органів прокуратури, суду, державної

безпеки, внутрішніх справ, державного арбітражу, державного нотаріату, а також органів державної влади і управління, які покликані здійснювати контроль за діяльністю підприємств.

2. Особи, яким суд заборонив займатися певною діяльністю, не можуть бути зареєстровані як підприємці з правом здійснення відповідного виду діяльності до закінчення терміну, встановленого вироком суду.
3. Особи, які мають непогашену судимість за крадіжки, хабарництво та інші корисливі злочини, не можуть бути зареєстровані як підприємці, не можуть виступати співзасновниками підприємницької організації, а також займати в підприємницьких товариствах та їх спілках (об'єднаннях) керівні посади і посади, пов'язані з матеріальною відповідальністю.

Підприємці мають право без обмежень приймати рішення і здійснювати самостійно будь-яку діяльність, що не суперечить чинному законодавству.

Підприємництво здійснюється на основі таких **принципів**:

- вільний вибір видів діяльності;
- залучення на добровільних засадах до здійснення підприємницької діяльності майна та коштів юридичних осіб і громадян;
- самостійне формування програми діяльності та вибір постачальників і споживачів вироблюваної продукції, встановлення цін відповідно до законодавства;
- вільний найм працівників;
- залучення і використання матеріально-технічних, фінансових, трудових, природних та інших ресурсів, використання яких не заборонене або не обмежене законодавством;
- вільне розпорядження прибутком, що залишається після внесення платежів, установлених законодавством;
- самостійне здійснення підприємцем - юридичною особою зовнішньоекономічної діяльності, використання будь-яким підприємцем належної йому частки валютної виручки на свій розсуд.

Основною умовою здійснення підприємницької діяльності є державна реєстрація суб'єктів підприємницької діяльності. Крім того, суб'єкт підприємницької діяльності має право відкривати свої філії (відділення), представництва без створення юридичної особи. Причому відкриття зазначених підрозділів не потребує їх державної реєстрації.

Для здійснення підприємницької діяльності підприємець має право укладати з громадянами договори (контракти) про використання їх праці. При втраті працездатності підприємець забезпечує потерпілому відшкодування витрат.

Підприємець зобов'язаний не завдавати шкоди навколишньому природному середовищу, не порушувати прав та інтересів громадян, підприємств, установ, організацій і держави, що охороняються законом. За завдані шкоду і збитки підприємець несе майнову та іншу встановлену законом відповідальність.

Діяльність підприємця припиняється:

- 1) з власної ініціативи підприємця;
- 2) на підставі рішення суду або господарського суду у випадках, передбачених законодавством;
- 3) у разі закінчення строку дії ліцензії або її анулювання.

Держава гарантує всім підприємцям, незалежно від обраних ними організаційних форм підприємницької діяльності, рівні права і створює рівні можливості для доступу до матеріально-технічних, фінансових, трудових, інформаційних, природних та інших ресурсів. Спори про відшкодування збитків вирішуються судом або господарським судом відповідно до їх компетенції.

Держава гарантує недоторканність майна і забезпечує захист права власності підприємця.

Вилучення державою у підприємця його основних і оборотних фондів та іншого використовуваного ним майна не допускається, за винятком випадків, передбачених законодавчими актами.

Збитки, завдані підприємцю внаслідок порушення громадянами, юридичними особами і державними органами його майнових прав, що охороняються законом, відшкодовуються підприємцю відповідно до чинного законодавства.

ТЕМА 3. Право на освіту

У різний історичний час погляди на мету і завдання освіти зазнавали значних змін, відповідно до релігійних й соціальних інтересів та потреб. Зокрема греки розглядали освіту як засіб всебічного фізичного та розумового розвитку людини. Ранні християни надавали особливого значення очищенню та спасінню душі, вбачаючи у цьому найголовніше завдання освіти. В епоху Відродження, усвідомлюючи біблійне вчення “дух справді виявляє волю, але плоть слабка”, надавали особливого значення освіті, як засобові позбутися страху.

Керуючись Загальною декларацією прав людини, після Другої світової війни розроблено цілий ряд міжнародно-правових документів щодо конкретних зобов'язань і гарантій, які забезпечують дотримання основних прав на освіту. Одним із таких документів є *Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти 1960 року*. Держави, згідно з цією конвенцією, зобов'язуються:

- 1) зробити *початкову освіту* обов'язковою і безоплатною;
- 2) зробити *середню освіту* загальним надбанням та забезпечити її загальнодоступність;
- 3) зробити *вищу освіту* доступною для всіх на основі повної рівності.

Крім того, в *Конвенції про права дитини* також проголошено право дитини на освіту, яка має бути безоплатною та доступною. Освіта повинна бути спрямована на:

- 1) розвиток особистості, талантів, розумових і фізичних здібностей дитини;
- 2) виховання поваги до прав людини і основних свобод;
- 3) виховання поваги до батьків дитини, її культурної самобутності, мови і цінностей країни, в якій живе дитина;
- 4) підготовку дитини до свідомого життя у вільному суспільстві у дусі розуміння світу, терпимості, рівноправності чоловіків та жінок, дружби між народами;
- 5) виховання поваги до навколишньої природи.

Законодавство України про освіту ґрунтується на Конституції України 1996 р., Законі України «Про освіту» 1991 р. та інших нормативно-правових актах.

Право на освіту мають усі громадяни України. Це право забезпечується на підставі створення в державі відповідних умов. Громадяни інших держав та особи без громадянства здобувають освіту в закладах освіти України нарівні із громадянами України.

Основними принципами освіти в Україні є:

- доступність для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою;
- рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку;
- органічний зв'язок зі світовою та національною історією, культурою, традиціями;
- незалежність освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій;
- науковий, світський характер освіти;
- взаємозв'язок з освітою інших країн;
- єдність і наступність системи освіти;
- безперервність і різноманітність освіти;
- поєднання державного управління і громадського самоврядування в освіті.

Структура освіти України включає такі її різновиди:

- **дошкільна освіта** - здійснюється у сім'ї, дошкільних закладах освіти (ясла, ясла-садки, дитячі будинки та ін.) у взаємодії з сім'єю і має на меті забезпечення фізичного, психічного здоров'я дітей, їх всебічного розвитку, набуття життєвого досвіду, вироблення умінь, навичок, необхідних для подальшого навчання;
- **загальна середня освіта** - забезпечує всебічний розвиток дитини як особистості, її нахилів, здібностей, талантів, трудову підготовку, професійне самовизначення, формування загальнолюдської моралі, засвоєння обсягу знань про природу, людину, суспільство і виробництво, екологічне виховання, фізичне вдосконалення. Основним видом середніх закладів освіти є *середня загальноосвітня школа трьох ступенів*: *перший* - початкова школа, що забезпечує початкову загальну освіту, *другий* - основна школа, що забезпечує базову загальну середню освіту, *третій* - старша школа, що забезпечує повну загальну середню освіту;
- **позашкільна освіта** - спрямовується на розвиток здібностей, талантів дітей, учнівської та студентської молоді, задоволення їх інтересів, духовних запитів і потреб у професійному визначенні. До позашкільних закладів освіти належать: палаци, будинки, центри, станції дитячої, юнацької творчості, учнівські та студентські клуби, дитячо-юнацькі спортивні школи, школи мистецтв, студії, початкові спеціалізовані мистецькі навчальні заклади, бібліотеки, оздоровчі та інші заклади;
- **професійно-технічна освіта** - забезпечує здобуття громадянами професії відповідно до їх покликань, інтересів, здібностей, підвищення їх професійної

кваліфікації. Професійно-технічними закладами освіти є: професійно-технічне училище, професійно-художнє училище, професійне училище соціальної реабілітації та ін;

- **вища освіта** - забезпечує фундаментальну наукову, професійну та практичну підготовку, здобуття громадянами освітньо-кваліфікаційних рівнів відповідно до їх покликань, інтересів і здібностей, удосконалення наукової та професійної підготовки, перепідготовку та підвищення їх кваліфікації. Вищими закладами освіти є: технікум (училище), коледж, інститут, консерваторія, академія, університет та інші;
- **післядипломна освіта** - забезпечує одержання нової кваліфікації, нової спеціальності та професії на основі раніше здобутої у закладі освіти і досвіду практичної роботи, поглиблення професійних знань, умінь за спеціальністю, професією. Зкладами післядипломної освіти є академії, інститути (центри) підвищення кваліфікації, перепідготовки, вдосконалення, навчально-курсіві комбінати, підрозділи вищих закладів освіти (філіали, факультети, відділення та інші), професійно-технічні заклади освіти, відповідні підрозділи в організаціях та на підприємствах;
- **самоосвіта** - для самоосвіти громадян державними органами, підприємствами, установами, організаціями, об'єднаннями громадян, громадянами створюються відкриті та народні університети, лекторії, бібліотеки, центри, клуби, теле-, радіонавчальні програми тощо.

В Україні встановлюються такі **освітні рівні**:

- 1) початкова загальна освіта;
- 2) базова загальна середня освіта;
- 3) повна загальна середня освіта;
- 4) професійно-технічна освіта;
- 5) базова вища освіта;
- 6) повна вища освіта.

Учень - особа, яка навчається і виховується в одному із загальноосвітніх навчальних закладів. Зарахування учнів до загальноосвітніх навчальних закладів здійснюється, як правило, з 6 років. Навчання у загальноосвітньому навчальному закладі надає учням певні права та покладає на них певні обов'язки.

Основними правами учня є:

- 1) обирати профіль, форми навчання, індивідуальні програми, позакласні заняття;

- 2) брати участь у науково-дослідницькій, конструкторській, експериментальній та інших видах науково-практичної діяльності;
- 3) брати участь у конференціях, виставках, олімпіадах, конкурсах, гуртках, клубах тощо;
- 4) вносити пропозиції з питань організації навчально-виховного процесу, дозвілля, побуту учнів;
- 5) особисто або через представників брати участь у громадському самоврядуванні школи.

Основними обов'язками учнів є:

- 1) виконувати вимоги статуту, правила внутрішнього трудового розпорядку;
- 2) систематично і глибоко оволодівати знаннями та практичними навичками, підвищувати культурний рівень;
- 3) дотримуватись чинного законодавства, моральних та етичних норм;
- 4) дбайливо ставитися до майна закладу освіти;
- 5) дбати про власну гігієну й охайний зовнішній вигляд.

Однак на даному етапі розвитку української незалежної держави система освіти проходить період реформування, намагаючись наблизитися до рівня розвинених європейських держав. Виникають нові навчальні заклади, змінюється статус учителів, збільшується кількість навчальних років – усе це впливає на рівень освіти, а це, у свою чергу, впливає на майбутній інтелектуальний потенціал нашої держави. Тому проблема якнайскорішого реформування освіти належить до тих, які потребують негайного вирішення органами державної влади в Україні.

ТЕМА 4. Право на участь у культурному житті

Галузь культури – це сфера, з якою найтісніше пов’язана індивідуальність особи. Бо кожна людина має право на особисту національну культуру або на прилучення до іншої культури. Згідно з *Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права 1966 р.*, держави визнають право кожної людини на участь у культурному житті. Крім того, ніхто не може заборонити або обмежити право людини створювати літературні, художні, та інші твори, тобто реалізовувати свободу творчості. Участь кожної людини у культурному житті має бути повноцінною й здійснюватись у тому обсязі, який кожна людина вважає для себе необхідним або достатнім.

Право на участь у культурному житті неможливе без взаємодії культур, кожна з яких має гідність і цінність, що їх слід поважати та зберігати. Згідно з *Декларацією принципів міжнародного культурного співробітництва 1966 р.*, усі культури – це частина загального надбання людства.

Право на участь у культурному житті неможливе без збереження культурної спадщини. Пошкодження або знищення будь-яких об’єктів культурної або природної спадщини – це згубне зубожіння набутків усіх народів світу. Міжнародне співробітництво приділяє значну увагу питанням культурного співробітництва. Тут йдеться як про багатогранну діяльність ЮНЕСКО, так і про зусилля та ініціативи інших міжнародних організацій, які дбають про повноцінне юридичне забезпечення права людини на участь у культурному житті: культурних обмінах, спільних наукових дослідженнях, фестивалях, конкурсах, концертах тощо.

Серед найважливіших міжнародних документів, які передбачають право користуватися досягненнями світової культури, можна назвати Хартію для нової Європи 1990 р., Європейську культурну конвенцію 1954 р., Конвенцію про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р.

В українському законодавстві право на участь у культурному житті закріплено у Конституції України 1996 р., Основах законодавства України про культуру 1992 р., інших нормативно-правових актах.

Згідно з Основами законодавства України про культуру, громадяни України у сфері культури *мають право на:*

- 1) свободу творчості;

- 2) вільний вибір будь-якого виду культурної діяльності, засобів і сфер застосування творчих здібностей та самостійне визначення долі своїх творів;
- 3) здійснення професійної та аматорської діяльності на індивідуальній чи колективній основі, самостійно чи з допомогою будь-яких форм посередництва;
- 4) створення закладів, підприємств і організацій культури;
- 5) об'єднання у творчі спілки, національно-культурні товариства, фонди, асоціації, інші громадські об'єднання, які діють у сфері культури;
- 6) збереження і розвиток національно-культурної самобутності, народних традицій та звичаїв;
- 7) доступ до культурних цінностей;
- 8) захист інтелектуальної власності.

Громадяни зобов'язані:

- 1) додержувати вимог чинного законодавства щодо діяльності у сфері культури;
- 2) дбати про збереження культурної спадщини, традицій народної культури, сприяти охороні пам'яток історії та культури;
- 3) поважати культуру, мову, традиції, звичаї та обряди національних меншин, які проживають на території України;
- 4) піклуватися про естетичне виховання і культурний розвиток дітей, прилучення їх до цінностей вітчизняної та світової культури.

До ***культурних цінностей*** належать об'єкти матеріальної і духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення. *Унікальні цінності* матеріальної та духовної культури, а *також культурні цінності*, що мають виняткове історичне значення для формування національної самосвідомості українського народу, визнаються об'єктами національного культурного надбання і заносяться до *Державного реєстру національного культурного надбання*.

Сьогодні Основи законодавства України про культуру, проголошуючи її доступність, ще, на жаль, не в змозі її забезпечити. Адже справа не тільки в існуванні в країні великої кількості музеїв, бібліотек, театрів, книг, газет, але й у тому, чи є у громадян кошти, щоб придбати книгу або квиток до театру. Тому право на участь у культурному житті на практиці великою мірою залежить від загального економічного становища країни.

Крім того, держава має право свідомо обмежувати доступ до таких творів, які утверджують не культуру, а її протилежність – псевдокультуру. Так , забороняється поширення творів, спрямованих на зміну шляхом насильства конституційного ладу або тих, що містять заклики до насильства, жорстокості, расової, національної, релігійної ворожнечі чи ненависті або пропагують війну, порнографію, підбурюють до скоєння злочинів.

Тема 5. Право на свободу літературної, наукової та творчої діяльності

З культурними правами людини і громадянина тісно пов'язане право на здійснення літературної, наукової та творчої діяльності. Вільне демократичне суспільство не може існувати без свободи проведення наукових досліджень. Тому відсутність свободи досліджень і творчості спонукають людину зробити вибір: або зрадити собі, або виступити проти гноблення.

Наукові дослідження не можуть мати законодавчих обмежень. Законодавство не повинно визначати, які теорії у науці можуть сприйматися суспільством як винятково правильні. Державна влада не повинна дозволяти або забороняти творчі течії у живописі або в літературі. Право ж, навпаки, повинно гарантувати якнайширшу свободу у цій сфері та захищати моральні та матеріальні інтереси авторів.

Основи законодавства про культуру проголошують свободу творчості і встановлюють, що втручання у творчий процес, цензура у сфері творчої діяльності недопустимі. Вони проголошують вільний вибір культурної діяльності, засобів та сфер застосування творчих здібностей, самостійне вирішення долі своїх творів.

Однією із найважливіших матеріальних гарантій свободи творчості є захист авторських прав. У міжнародному праві авторські права захищають такі документи, як Бернська конвенція «Про охорону літературних та художніх творів», Всесвітня конвенція «Про авторське право». Зокрема, найповніший захист авторських прав передбачає Бернська конвенція «Про охорону літературних та художніх творів». Вона передбачає:

- 1) виключне право авторів на переклад своїх творів;
- 2) право авторів на відтворення примірників твору;
- 3) право авторів на публічне виконання музичних творів;
- 4) право авторів на трансляцію творів по радіо та телебаченню, на публічне їх читання;
- 5) право авторів на переробку та запис творів механічним способом.

Українським законодавством авторське право регулюється Цивільним кодексом України, Законом України «Про авторське право і суміжні права» та іншими нормативно-правовими актами. Згідно з Законом України «Про авторське право і суміжні права», *суб'єктами авторського права* є автори творів, їх спадкоємці та особи,

яким автори чи їх спадкоємці передали свої авторські майнові права. **Об'єктами авторського права** є твори у галузі науки, літератури і мистецтва, а саме:

- 1) літературні письмові твори белетристичного, публіцистичного, наукового, технічного або іншого характеру (книги, брошури, статті тощо);
- 2) виступи, лекції, промови, проповіді та інші усні твори;
- 3) комп'ютерні програми;
- 4) бази даних;
- 5) музичні твори з текстом і без тексту;
- 6) драматичні, музично-драматичні твори, пантоміми, хореографічні та інші твори, створені для сценічного показу, та їх постановки;
- 7) аудіовізуальні твори;
- 8) твори образотворчого мистецтва;
- 9) твори архітектури, містобудування і садово-паркового мистецтва;
- 10) фотографічні твори, у тому числі твори, виконані способами, подібними до фотографії;
- 11) твори ужиткового мистецтва, у тому числі твори декоративного ткацтва, кераміки, різьблення, ливарства, з художнього скла, ювелірні вироби тощо, якщо вони не охороняються законами України про правову охорону об'єктів промислової власності;
- 12) ілюстрації, карти, плани, креслення, ескізи, пластичні твори, що стосуються географії, геології, топографії, техніки, архітектури та інших сфер діяльності;
- 13) збірники творів, збірники обробок фольклору, енциклопедії та антології, збірники звичайних даних, інші складені твори за умови, що вони є результатом творчої праці за доббором, координацією або упорядкуванням змісту без порушення авторських прав на твори, що входять до них як складові частини та інші твори.

Автор - фізична особа, яка своєю творчою працею створила твір.

Первинним суб'єктом, якому належить авторське право, є автор твору. За відсутності доказів іншого автором твору вважається особа, зазначена як автор на оригіналі або примірнику твору (презумпція авторства). Авторське право на твір виникає внаслідок факту його створення. Для виникнення і здійснення авторського права не вимагається реєстрація твору чи будь-яке інше спеціальне його оформлення, а також виконання будь-яких інших формальностей.

Авторське право на сьогодні ще не повністю врегульоване національним законодавством України. Саме це є причиною застосування до України фінансових та інших санкцій з боку інших держав, що позбавляє Державний бюджет України чималих прибутків.

РОЗДІЛ VI

ПРАВА ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ ГРОМАДЯН

ТЕМА 1. Права дитини

Складовою частиною системи прав людини є система прав дитини. *Дитиною*, відповідно до ст. 1 Конвенції про права дитини 1989 року, визнається “кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, що застосовується до даної особи, вона не набуває повноліття раніше”.

Права дитини – можливості (свободи) неповнолітньої людини, необхідні для її існування, виховання і розвитку. Багато прав дитини збігаються з правами людини (право на життя, ім’я, отримання громадянства, вільне вираження своїх думок та ін.). Однак дитину у жодному разі не можна прирівнювати до дорослої людини, у тому числі і в правових аспектах. Дитина має бути забезпечена особливими правами, особливим захистом. Особливі права дитини – це “права росту”, зумовлені її фізичною, розумовою, духовною незрілістю. Особливістю прав дитини є необхідність спеціального захисту цих прав, щоб були забезпечені можливості та сприятливі умови щодо вільного і повноцінного розвитку дітей.

Основні права дитини закріплені в таких міжнародно-правових документах, як *Декларація прав дитини 1959 р. та Конвенції про права дитини 1989 р.* Основним принципами, які закріплені в цих документах є :

Принцип 1. Усі діти, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних та інших поглядів, національного чи соціального походження, статусу власності, народження, мають права, що містяться в Декларації прав дитини 1959 р. та Конвенції про права дитини 1989 р.

Принцип 2. Дитина повинна перебувати під особливим захистом, їй повинні бути надані всі можливості та умови для фізичного, психічного та соціального розвитку.

Принцип 3. Діти, що мають фізичні недоліки, розумову відсталість, соціальні негаразди, повинні отримати особливу увагу, навчання, лікування.

Принцип 4. Діти повинні розвиватися і виховуватися у сім’ї. Суспільство та уряд повинні забезпечити дітей, які не мають батьків, усіма необхідними умовами та підтримкою

Принцип 5. У дитини є право на безоплатну обов'язкову освіту. Дитина також повинна мати можливість відпочивати.

Принцип 6. Діти завжди мають бути першими серед тих, кому потрібно надати допомогу та підтримку.

Принцип 7. Дитина повинна бути захищена від усіх проявів жорстокості та експлуатації. Використання дитячої праці забороняється.

Принцип 8. Дитина повинна бути захищена від усіх видів дискримінації та виховуватись у дусі взаєморозуміння, терпимості, дружби між людьми, загального братерства.

Тобто правами дитини, згідно з цими міжнародно-правовими документами, є наступні:

- 1) право на життя, виживання і вільний розвиток;
- 2) право на ім'я та набуття громадянства;
- 3) право знати своїх батьків та користуватися батьківською турботою;
- 4) право не розлучатися з батьками наперекір їх бажанням;
- 5) право на возз'єднання з сім'єю, яка знаходиться в іншій державі;
- 6) право залишати країну та повертатися у свою країну;
- 7) право на захист у випадку незаконного перетину та повернення з-за кордону;
- 8) право вільно виражати свої думки з усіх питань;
- 9) право на свободу думки, совісті, релігії;
- 10) право на свободу асоціацій та мирних зборів;
- 11) право на повну інформацію, яка сприяє благополуччю дитини;
- 12) право користуватися благами соціального забезпечення;
- 13) право користуватися послугами системи охорони здоров'я;
- 14) право на освіту;
- 15) право на захист від економічної експлуатації;
- 16) право на захист від незаконного зловживання наркотичними засобами та психотропними речовинами, від всіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень.

В українському законодавстві права дитини регламентуються Конституцією України 1996 р., законами України: “Про охорону дитинства”, “Про попередження насильства в сім'ї”, “Про загальну середню освіту”, “Про державну допомогу сім'ям з дітьми”, а також галузевим законодавством.

ТЕМА 2. Права жінок

В історії різних народів протягом століть жінки зазнавали жорстокої дискримінації та всіляких утисків, їм заборонялося брати участь у політичній діяльності та обіймати державні посади. Поширеним явищем була надмірна експлуатація жіночої праці на виробництві та в сім'ї (так зване «домашнє рабство»). Наслідки цього відчуються і в сучасному суспільстві. Тому в ХХ ст. спочатку в окремих державах, а згодом на міжнародному рівні почали здійснюватися заходи щодо поліпшення становища жінок, розширення і забезпечення їхніх прав, захисту їхніх інтересів.

У сучасному міжнародному праві основу захисту прав жінок становить принцип рівності чоловіка й жінки. У найбільш загальній формі цей принцип закріплено у Статуті ООН як обов'язок поважати права усіх незалежно від статі. У 1948 р. було прийнято Загальну декларацію прав людини, яка також проголосила цей принцип. Згідно зі статтею 2 Декларації, кожна людина повинна володіти всіма правами і свободами без будь-якого винятку щодо раси, кольору шкіри, статі, мови... або іншого положення.

Конституція України (ст. 24) закріплює рівність прав чоловіка та жінки в усіх сферах суспільного життя. Відповідно до цього конституційного положення побудовано все законодавство щодо захисту прав жінок. У нас немає жодного закону, який би віддавав перевагу чоловікам, одночасно обмежуючи жінку, завдаючи шкоди її інтересам. Тому як громадянка жінка має такі самі, зафіксовані в Конституції та поточному законодавстві, права та обов'язки, що і чоловік. Однак юридична рівноправність жінок і чоловіків, на жаль, не означає їх фактичної рівноправності. Психологічні, фізичні, фізіологічні особливості чоловічого та жіночого організму вимагають урахування їх у процесі правового регулювання суспільних відносин. Чимало правових норм уже сьогодні враховують ці особливості, віддаючи чоловікам, як може видатися на перший погляд, певні переваги. Саме вони виконують підземні та важкі роботи. На них поширюється загальний військовий обов'язок.

З іншого боку, є окремі норми, які ставлять жінку у привілейоване становище. Закон України «Про пенсійне забезпечення» встановлює пенсійний вік: для жінок - 55, а для чоловіків - 60 років. Засуджені жінки відбувають покарання у виправно-трудовах колоніях двох видів режимів: загального та суворого, а чоловіки на додачу - ще й у посиленого та особливого. На чоловіків не поширюється ціла низка норм трудового

законодавства, що пов'язані з наявністю у сім'ї малолітніх дітей. Такі норми — привілей виключно жінок.

Захист політичних прав жінок. Політичні права жінок посідають особливе місце як у вченні про права людини, так і в чинному, позитивному праві. Політичні права забезпечують можливість повноцінної участі громадян у суспільному житті та у здійсненні державної влади; саме в галузі політичних прав здавна існує дискримінація жінок, яка часто була закріплена законом.

Першим міжнародним документом, який проголосив, що політичні права жінок повинні користуватися загальною повагою, що вони притаманні жінці у такій мірі, у якій вони притаманні будь-якій вільній особі, була Загальна декларація прав людини 1948 р. На розвиток її положень у 1952 році було прийнято *Конвенцію про політичні права жінок*. У статтях 1 та 2 Конвенції сказано, що жінкам належить право обирати і бути обраними на всіх виборах, які встановлено національним законом, на рівних умовах з чоловіками. А у ст. 33 цієї Конвенції передбачено право жінки «посідати на рівних з чоловіком умовах, без будь-якої дискримінації, усі посади на громадсько-державній службі і виконувати усі суспільно-державні функції, які встановлено національним законом». Саме реалізація цього права забезпечує жінці можливість брати участь у керуванні державою на всіх рівнях.

Громадянство - це правовий зв'язок певної фізичної особи з державою. Звичайно, саме громадяни мають право користування найширшим колом прав та свобод у своїй державі. Тому громадянство завжди має велике значення для людини.

Питання щодо придбання та втрати громадянства вирішує переважно внутрішнє законодавство держав. У колі таких питань знаходяться й правила, які стосуються громадянства заміжньої жінки, яка одружилася з іноземцем. Конвенція 1979 р. «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» у ст. 9 твердо визначила права жінки з цього питання: *«Держави-сторони надають жінкам рівні з чоловіками права щодо набуття, зміни або збереження громадянства; ...ні одруження з іноземцем, ні зміна громадянства чоловіка під час шлюбу не тягнуть за собою автоматичної переміни громадянства дружини, не перетворюють її на особу без громадянства і не можуть змусити її прийняти громадянство чоловіка. Держави-сторони надають жінкам рівні з чоловіками права щодо громадянства їхніх дітей».*

Українське законодавство в цілому не має будь-яких суперечностей з

міжнародними стандартами у даному колі питань. Україна є учасницею міжнародних конвенцій щодо захисту прав жінок, про які йшлося.

Соціально-економічні та культурні права жінок. Найважливіші міжнародні документи з прав людини закріплюють право жінки на працю, яке вміщує право на отримання роботи, рівні права з чоловіком щодо винагороди (вона повинна бути рівною за рівну працю), на рівні умови щодо рівноцінної праці, на рівний підхід до оцінки якості роботи та право на особливий захист жіночої праці. При цьому Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р. прямо підкреслює зв'язок права жінки на працю з основними правами людини і вимагає надати жінкам конкретні права в галузі трудових відносин на засадах рівності з чоловіками. Тут ідеться про право на однакові можливості під час найму на роботу, право на вільний вибір професії, на просування по службі та гарантію зайнятості, право на соціальне забезпечення, право на охорону здоров'я та безпечні умови праці. А п. 2 ст. 11 даної Конвенції містить перелік заходів, які можуть гарантувати ефективне право на працю у зв'язку з одруженням або материнством.

Надзвичайно важливою функцією жінки, з точки зору як особистих, так і суспільних інтересів, є материнство - народження, розвиток, виховання дитини.

Піклування про майбутню матір бере свій початок задовго до народження дитини. Міжнародна декларація в інтересах соціального розвитку, підписана Президентом України 11 березня 1995 року у Копенгагені, визнає дівчинку об'єктом державної охорони. Україні потрібні спеціальні державні програми з комплексом заходів щодо гарантування безпеки та благополуччя материнства.

Різні галузі українського законодавства захищають певні права вагітної жінки та жінки-матері. Наприклад, трудове законодавство забороняє відмовляти у прийомі на роботу вагітної жінки (така відмова карається за Кримінальним кодексом України), надає право вагітній жінці перевестися на легшу роботу із збереженням попередньої заробітної плати, їй надається відпустка за вагітністю та пологами. Вагітну жінку не можна відправляти у відрядження, залучати до нічних та понаднормових робіт. Непрацездатна жінка має право на аліменти від свого чоловіка незалежно від того, працює вона чи ні. Єдиною умовою виникнення такого права є матеріальна спроможність чоловіка.

У разі народження дитини жінка отримує одноразову грошову допомогу. Жінка має право на збереження місця роботи у зв'язку з відпусткою по догляду за дитиною до

досягнення нею 3-річного віку. Матері, які мають малолітніх дітей, також не можуть відряджатися по роботі, залучатися до роботи вночі та понаднормово.

Згідно із ст. 66 Кримінального кодексу України, вчинення злочину вагітною жінкою визнається обставиною, яка пом'якшує її відповідальність, а згідно зі статтею 64 довічне позбавлення волі не застосовується до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку.

Міжнародне право приділяє особливу увагу праву на рівну винагороду праці, яке закріплене у Загальній декларації прав людини 1948 р. (ст. 23), у Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права (ст. 7), а також у Конвенції МОП № 100 «Про рівну винагороду чоловікам і жінкам за працю рівної цінності» 1951 р. Причому право на рівну винагороду повинно включати рівний підхід до оцінки якості роботи.

ТЕМА 3. Права етнічних, релігійних та мовних меншин

Захист прав меншин має давню історію. Але тільки на межі XIX та XX століть у світі поряд із розвитком уявлення про громадянські та політичні права, з утвердженням ідей лібералізму виникло усвідомлення того, що у різних державах мешкає значна кількість відособлених груп людей, які мають мовні, релігійні та етнічні особливості і тому потребують особливого захисту своїх прав. Першою міжнародною організацією, яка об'єднала зусилля на захист прав меншин, була Ліга Націй. Вона ініціювала прийняття міжнародно-правових актів, що стосуються даного питання.

Після Другої світової війни положення про права меншин були включені до найважливіших міжнародних документів про права людини: до Конвенції про запобігання злочинів геноциду та покарання за нього 1948 р., Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1966 р., Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р., Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань 1981 р., Конвенції про права дитини 1989 року.

Незважаючи на прийняття значної кількості міжнародних угод щодо захисту прав меншин, жодна з них не дає визначення «меншини». Неоднаково сформульоване це поняття і в законодавстві різних країн, а в законодавстві деяких з них його взагалі немає.

Чинні міжнародні акти дають можливість виділити деякі *спільні ознаки етнічних, релігійних, мовних меншин*:

- 1) це група, що складається з громадян держави, яка за кількістю менша, ніж інша частина населення цієї самої держави. Цій групі населення притаманні етнічні, релігійні та мовні риси, які відрізняють її від основної частини населення;
- 2) члени цієї групи виявляють почуття солідарності.

Закон «Про національні меншини в Україні» 1992 р. визначає **національну меншину** як «групу громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національної самоідентифікації та єдності між собою» (ст. 3).

Поява та існування меншин у державі пов'язані не з волею держави, а з правом і готовністю окремих громадян цієї держави говорити рідною мовою, мати свою віру та усвідомлювати свою етнічну, національну належність.

Правовий статус меншин в Україні закріплено у Конституції 1996 р. та у таких основних правових актах як Декларація прав національностей України 1991 р. Закон

«Про національні меншини в Україні» 1992 р. та Закон «Про мови в Україні» 1989 р.

Права меншин. Найбільш повно у загальному міжнародному праві права меншин сформульовані у ст. 27 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права: *«У тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншини, особам, які належать до цих меншин, не може бути відмовлено у праві разом з іншими членами тієї самої групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію та виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою».*

Права меншин поділяють на загальні та спеціальні, маючи на увазі, що представникам меншин не може бути відмовлено у загальновизнаних правах людини. Але можуть бути і спеціальні права, які відображають особливості правового статусу меншин у державі.

До спеціальних прав меншин можна віднести такі:

- право на фізичне існування та право на повагу культурної самобутності меншин, включаючи свободу від примусової асиміляції;
- заборона дискримінації осіб, що належать до меншин;
- право на вільне збереження та розвиток культурної самобутності, що включає:
 - 1) свободу користування мовою меншин;
 - 2) право на використання мови меншин у стосунках із владою, у тому числі у судах, у місцях компактного проживання національних та мовних груп;
 - 3) право навчати дітей, які належать до меншин, їх рідною мовою, у тому числі й у державних школах;
 - 4) право меншин створювати навчальні заклади за власні кошти;
 - 5) право мати ім'я мовою тієї меншини, з якою громадянин себе ідентифікує;
 - 6) право створювати релігійні заклади, а також право на повагу до юрисдикції релігійних судів, якщо це не суперечить чинному в державі законодавству;
 - 7) право отримувати відповідну долю субсидій з державного бюджету, які виділяються для забезпечення прав меншин, а також право отримувати добровільну фінансову допомогу та створювати необхідні громадські фонди;
 - 8) право утворювати громадські організації, включаючи право на культурну автономію;

9) право на ефективні засоби юридичного захисту у будь-яких випадках порушення прав меншин.

Таким чином, законодавство України про права меншин в цілому відповідає міжнародним стандартам. Однак реалізація цих стандартів подекуди не повністю забезпечена. Так, право на культурну автономію проголошено, а саме поняття культурної автономії не сформульовано; право на підготовку національних педагогічних кадрів проголошено, а механізм реалізації цього права відсутній.

Отже, в Україні зберігається проблема вдосконалення законодавства про права меншин. Така проблема виникає також і у зв'язку з необхідністю приведення українського законодавства у відповідність до європейських конвенцій про права меншин.

ТЕМА 4. Право народів на самовизначення

Концепція права народів на самовизначення зародилася у XVIII - XIX ст. і до початку XX ст. упевнено ввійшла у міжнародну політику. Вимога щодо визнання права народів на самовизначення на початку XX ст. пролунала як у документах Радянської Росії (Декрет про мир 1917 р., угоди з країнами Сходу), так і в ініціативах Заходу у зв'язку із створенням Ліги Націй у 1919 р. (так звані 14 пунктів президента США Вудро Вільсона 1913-1921 рр.). Проте міжнародно-правове закріплення принципу права народів на самовизначення відбулося пізніше - із прийняттям у 1945 р. Статуту ООН.

Після закінчення Другої світової війни розвиток права на самовизначення відбувався досить швидко. У 1966 році він дістав найбільш повне й авторитетне закріплення в обох міжнародних пактах про права людини: *«Усі народи мають право на самовизначення. У зв'язку із цим правом вони вільно встановлюють свій політичний статус та вільно забезпечують свій економічний, соціальний та культурний розвиток»* (ст. 1). З правом на самовизначення пов'язані також інші міжнародні угоди, а також резолюції Генеральної Асамблеї ООН, які хоч і не мають обов'язкової сили, а є лише рекомендаціями, проте відіграли виняткову роль у розвитку права на самовизначення. З точки зору сучасних тлумачень **права на самовизначення**:

- усі народи мають право вільно, без стороннього втручання, визначати свою політичну долю та здійснювати свій економічний, соціальний та культурний розвиток;
- усі держави зобов'язані поважати це право;
- усі держави зобов'язані сприяти здійсненню народами права на самовизначення;
- усі держави зобов'язані утримуватися від будь-яких насильницьких дій, які позбавляють народи права на самовизначення, свободу та незалежність;
- у боротьбі за незалежність народи можуть користуватися усіма необхідними засобами.

Право на самовизначення – невід'ємне право народів. Ніхто не може подарувати це право, оскільки його у народу не можна відібрати. Бо самовизначення - це ніщо інше, як право народного суверенітету. Ніхто не має права заборонити народів самовизначатися, бо всі народи рівні у своїх правах.

Самовизначення не можна вважати тимчасовою подією, яка мала місце в минулому. Епоха самовизначення не завершилася і навряд чи можна буде про це говорити доти, доки саме народ є єдиним джерелом влади. Самостійно розпоряджаючись власною долею, народи постійно замислюватимуться про своє майбутнє та шукатимуть шляхів подальшого політичного, економічного, соціального та культурного розвитку. Бо з утворенням держави народ не припиняє свого політичного життя та не втрачає політичної активності. Тому у міжнародному праві зафіксовано, що народи завжди мають право вибору і користуються цим правом вільно. Але свобода вибору - це одночасно й тягар відповідальності, яку народ несе власне перед собою і перед людством за те, який буде зроблено вибір: демократичний чи тоталітарний.

Самовизначення - найбільш повна форма забезпечення економічного, соціального та культурного розвитку народів, бо в цьому випадку вони вільні приймати рішення, у тому числі з точки зору забезпечення прав особистості. Для цього народи можуть користуватися всіма ресурсами, які вони мають. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права проголосив право народів «вільно розпоряджатися своїми природними скарбами та ресурсами... Жодний народ ні в якому разі не може бути позбавлений засобів існування, які йому належать».

Основною формою захисту політичних культур та самобутності в цілому стало самовизначення. Народ, коли реалізує право на самовизначення, знаходить адекватні засоби й форми реалізації захисту своєї самобутності.

Тому види самовизначення можуть бути різноманітні. Але це означає також, що самовизначення можливе тільки там, де народ як політична особистість уже існує, тобто коли існують не лише об'єктивні умови (територія, мова, культура), а й суб'єктивні - власне самоусвідомлення народом. Тільки за таких умов можна усвідомити власну самобутність.

Природно, що визначити всі ці грані юридично дуже важко та й навряд чи треба. Тому міжнародне право не дає визначення «народу», - тут існують тільки рекомендації.

Міжнародне право, коли закріплює право кожного народу самостійно вирішувати свою долю, не містить жодних вказівок про можливі шляхи його реалізації. Відповідно межі свободи вибору надзвичайно великі і включають різні види політичного самовизначення.

Створення власної держави - це максимальна форма самовизначення. Протягом останніх 100 років у світі майже в 4 рази побільшало держав, тому дана форма самовизначення не виняткова. Однак поява нової держави завжди пов'язана з територіальними змінами, виникненням напруги і навіть збройними конфліктами. Тому в міжнародному праві сформульовано деякі обмеження, які стосуються процесу відокремлення з метою створити нову державу. Принцип самовизначення зовсім не означає, що кожний народ повинен прагнути до створення своєї самостійної держави. Поняття самовизначення включає також вибір будь-якого іншого політичного статусу у державі: національно-територіальної або культурної автономії. Крім того, самовизначення - це право народу, а не його обов'язок.

Створення національно-територіальної одиниці у складі держави означає створення особливої форми територіального самоврядування, самостійної у вирішенні питань місцевого значення у межах, встановлених центральною владою. **Національно-територіальна автономія** може мати місце як в унітарній (Країна Басків в Іспанії), так і у федеративній державі (Бельгійська Федерація).

Створення **культурної автономії** передбачає самоврядування в галузі культури, що здійснюється народом, який проживає на певній території. У такому випадку у державі зазвичай приймають закон (наприклад, Закон Естонії «Про культурну автономію національної меншини»), без якого автономія існувати не може.

Народ України, користуючись своїм правом на самовизначення, вийшов із складу СРСР та створив власну державу. Одночасно слід мати на увазі, що, з точки зору Конституції СРСР, кожна союзна республіка була суверенною, мала право виходу із складу Союзу. Але і на той випадок, коли б Конституція СРСР не мала відповідних положень, у народу України було право на самовизначення.

Сучасне самовизначення народу України було оформлене і проведене двома нормативними актами: Декларацією про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. та Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. Акт незалежності було підтверджено на референдумі 1 грудня 1991 р.

Таким чином, юридично це означало, що народ України вирішив збудувати власну державу, щоб відродити свою багатовікову культуру і створити вільне, заможне і щасливе життя для себе та прийдешніх поколінь.

РОЗДІЛ VII

ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ГАРАНТІЇ ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЇ ЗА КОНСТИТУЦІЄЮ УКРАЇНИ

ТЕМА 1. Поняття механізму захисту прав і свобод людини

Поняття “*механізм захисту прав та свобод*” розкривається як система правових засобів, метою яких є захист прав людини. Потреба в такому захисті виникає при вчиненні певного правопорушення чи об’єктивно протиправного діяння.

Отже, *право особи на захист* – це матеріальне суб’єктивне право правоохоронного характеру, що виникло в момент порушення суб’єктивного права потерпілого. Слід відзначити дві основні властивості права особи на захист.

По-перше, право на захист означає можливість вдатися в необхідних випадках до примусової сили держави, тобто суб’єктом правоохоронного відношення, як правило, повинен бути державний орган, без якого такий примус не є можливим. Тому контрагентами цих правовідносин будуть, з одного боку, носій права на захист, а з іншого – орган державної влади.

Другою властивістю правоохоронних відносин є те, що на їх основі складаються відповідні процесуальні відносини, які опосередковують порядок, процедуру застосування державно-правових заходів юридичної відповідальності та захисту.

Інститут захисту прав та свобод людини і громадянина є системою норм, принципів, умов і вимог, які у сукупності забезпечують додержання прав та свобод та законних інтересів особи. Проте, виходячи з перелічених вище властивостей права особи на захист, даний інститут формують конституційно-правові та інституційні механізми захисту прав та свобод людини і громадянина.

ТЕМА 2. Конституційно-правові механізми захисту прав, свобод і законних інтересів громадян в Україні

Конституційно-правовий механізм захисту людиною своїх законних прав та свобод – це система влади держави, функцією якої є захист прав людини, процедура такого захисту, а також конституційне право людини на захист, яке реалізується з допомогою держави і за цією визначеною процедурою.

Інституційний механізм захисту людиною своїх прав – це динамічний взаємозв'язок носія права на захист та державних органів влади, що здійснюється в процесуальному режимі реалізації правоохоронного відношення з метою захисту суб'єктивного права.

До конституційно-правових засобів захисту прав та свобод людини та громадянина, визначених Конституцією України, належать:

- право знати свої права, обов'язки (ст.57 Конституції України);
- закони та інші нормативно-правові акти, які визначають права, свободи та обов'язки громадян, але не доведені до їх відома у порядку, встановленому законом, є нечинними (ст. 57);
- закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи (ст. 58);
- ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення (ст. 58).

Право на знання кожним своїх прав та обов'язків є важливою правовою засадою захисту прав і свобод людини в Україні. За радянських часів існувала значна кількість так званих "закритих" правових актів, що ними встановлювалися обов'язки людей, про які ті навіть не були поінформовані. Безперечно, що така практика грубо порушувала права людини.

Однак із цього не слід робити висновок, що можна виправдовувати порушення правопорядку незнанням закону.

Йдеться про те, що держава зобов'язана за допомогою наявних засобів інформації доводити до відома всіх, кого стосуються ті чи інші правові приписи, їх зміст. Тоді ніхто не зможе виправдовувати свою поведінку незнанням закону чи будь-якого іншого нормативно-правового акта.

Закріплення загальноновизнаного у демократичній світовій правовій практиці принципу, згідно з яким закони та інші нормативно-правові акти зворотної сили не мають, означає, що закон, який встановлює або посилює відповідальність, не може бути поширений на дії, вчинені до його видання. І навпаки, коли закон скасовує або пом'якшує відповідальність за дії, вчинені до його видання, він має зворотну силу відповідно до гуманістичних засад, на яких ґрунтується справжнє правосуддя. Такий же підхід відображає й закріплене у Конституції положення про те, що ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення.

Крім того, до конституційно-правового механізму захисту прав людини відносять також принцип необов'язковості виконання явно злочинного розпорядження чи наказу (ст. 60 Конституції України).

Зазначений принцип передбачає виховання розумної вольової людини, яка вміє об'єктивно оцінювати кожне розпорядження, яке отримує, і лише після цього його виконувати. Саме такий підхід пов'язаний із статусом людини і громадянина. При цьому основна увага повинна приділятися питанню очевидності, зрозумілості для всіх злочинного характеру того або іншого розпорядження чи наказу.

Йдеться не про закони, укази президента, постанови уряду тощо, а про одноособові акти керівників різного рівня, тобто ті, які можуть залишитися поза увагою відповідних державних органів, покликаних забезпечувати режим законності в державі.

Треба також враховувати, що положення про невиконання явно злочинного наказу чи розпорядження – це не рекомендація, а норма, оскільки зазначена стаття Конституції встановлює юридичну відповідальність особи за видання і виконання такого наказу чи розпорядження.

Слід також наголосити на принципі, згідно з яким ніхто не може бути двічі притягнутий до юридичної відповідальності одного виду за одне і те саме правопорушення (ст. 61 Конституції).

Суть цього положення полягає в тому, що коли людина вже була засуджена за якийсь злочин, вона не може бути знову засуджена за цей же злочин у тому разі, якщо суд виніс вирок чи рішення по цій справі або закрит її. Проведення у даній справі може бути розпочате лише при умові, що вирок чи рішення суду буде скасовано в порядку судового нагляду. Це, однак, не виключає того, що засуджений має право протягом визначеного строку оскаржити постановлений щодо нього вирок чи рішення.

Одним із основоположних конституційно-правових принципів правозахисту є принцип презумпції невинуватості, який означає, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, і що ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину (ст.62 Конституції).

Доводити вину особи мають той орган чи посадова особа, які звинувачують. Остаточне рішення з цього приводу може прийняти тільки суд, який повинен розглянути відповідну справу у судовому порядку із дотриманням усіх передбачених законом процесуальних вимог.

Слід зазначити, що навіть визнання самим підсудним своєї вини ще недостатнє для постановлення обвинувального вироку. До того ж усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь. Вирок повинен спиратися виключно на матеріальну (об'єктивну) істину, встановлену судом у ході судового процесу. Ця істина не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом (наприклад, за допомогою застосування до особи фізичного насильства, висловлювання погроз щодо переслідування її родичів), на будь-яких припущеннях.

Оскільки ще мають місце випадки винесення неправосудних вироків, важливе значення має конституційний припис, згідно з яким у разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням.

Конституція України закріпила цілий ряд принципів, пов'язаних із визначенням статусу людини в процесі правосуддя (ст. 63).

У ній ідеться про право особи на відмову від дачі показань щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, про право на захист у процесі слідства і судового розгляду справи, а також про статус засудженого. Так, засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, визначених законом і встановлених вироком суду.

Основний Закон України закріпив також принцип недопустимості обмеження конституційних прав і свобод, який означає, що будь-яка особа не може бути обмежена в даних правах і свободах, крім випадків, передбачених законом. Можливість обмеження її конституційних прав і свобод обумовлена як за обсягом, так і за часом лише випадками воєнного або надзвичайного стану (ст.64 Конституції).

Крім того, слід сказати, що самою Конституцією перелічено права та свободи людини і громадянина, які не можуть бути обмежені навіть за умов воєнного або надзвичайного стану, що ще раз свідчить про її демократичну спрямованість. До кола цих прав і свобод належать: право на громадянство, право на життя, право на звернення, право на житло тощо.

Конституція України, визначаючи права та свободи людини невідчужуваними і непорушними, гарантує недоторканість конституційних прав та свобод і забороняє їх скасування (ст. 21, 22 Конституції). Якщо законопроект про зміну Конституції передбачає скасування чи обмеження прав та свобод людини і громадянина, він має бути в обов'язковому порядку відхилений Верховною Радою України, а Конституція повинна залишитися незмінною.

Це беззаперечне правило, яке випливає із визнання людини найвищою соціальною цінністю, не означає, що Розділ 2 Конституції України, присвячений правам, свободам та обов'язкам людини і громадянина, не може бути змінений взагалі. Права та свободи людини і громадянина згідно зі ст. 22 Конституції не є вичерпними. Тобто є можливим подальше розширення конституційних прав і свобод, створення визначених законом спеціальних механізмів для їх захисту та гарантованості, що вимагатиме в майбутньому внесення змін до Конституції України.

Цікаво зазначити, що ст. 159 Конституції України закріплює норму, за якою визначається порядок розгляду Верховною Радою України законопроекту про внесення змін до Конституції України. Згідно з цією статтею законопроект про внесення змін до Конституції України розглядається Верховною Радою України за наявності висновку Конституційного Суду України щодо його відповідності вимогам статей 157 і 158 цієї Конституції.

Попередній висновок Конституційного Суду України стосовно конституційності законопроекту є конче необхідним, оскільки гарантує незмінність її основних положень. Так, наприклад, Конституція не допускає при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинного законодавства звуження змісту та обсягу існуючих прав та свобод людини (ст. 22 Конституції).

Але питання, чи дійсно законопроект про внесення змін до Конституції звужує ці права і свободи, вимагає дослідження фахівцями найвищого рівня і повинне здійснюватися Конституційним Судом.

Висновок Конституційного Суду щодо конституційності законопроекту є важливою юридичною гарантією проти можливості порушення Основного Закону України. Без цього висновку Верховна Рада України не може прийняти законопроект про зміни до Конституції України до свого розгляду.

Наявність позитивного висновку щодо даного законопроекту ще не визначає його подальшу долю. Він може бути прийнятий або відхилений Верховною Радою України, а вже прийнятий закон може бути не затверджений всеукраїнським референдумом.

Право на конституційне звернення громадян України, іноземців та осіб без громадянства з питань дачі висновків Конституційним Судом України щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України для забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина теж закріплене в Основному Законі України.

Це дає право для висновку, що в Україні перебудовується вся правова система: права та свободи людини і громадянина визнані неодмінними засадами нового конституційного ладу. Більше того, держава відповідає перед людиною за свою діяльність (ст. 3), а права і свободи людини, на які держава не може посягати, забезпечують кожній особі можливість бути самостійним суб'єктом суспільного життя.

Держава не тільки не повинна втручатися у використання людиною своїх прав та свобод, але й зобов'язана забезпечити їй їх реалізацію та захист. До того ж Конституція визнає право кожного захищати свої права і свободи, права і свободи інших людей від посягань, у тому числі від посягань представників влади або посадових осіб.

Як показує міжнародний досвід, ефективність механізмів захисту прав та свобод людини і громадянина залежить від рівня розвитку правових принципів та інститутів демократії, стану економіки, засобів розподілу життєвих благ, правотворчої атмосфери в суспільстві, рівня правового виховання і культури населення, ступеня суспільної злагоди, наявності певних елементів у системі функціонування державної влади.

ТЕМА 3. Компетентність міжнародної юрисдикції у сфері захисту прав людини. Реалізація міжнародних стандартів на національному рівні

Об'єм правових засобів захисту в сучасний період значно розширено завдяки підключенню до національних, внутрішньодержавних механізмів механізму захисту прав та свобод людини міжнародної юрисдикції. Мова йде про міжнародно-правові гарантії прав людини, які закріплені в універсальних та регіональних міжнародних нормативно-правових актах.

Як же діють та реалізуються міжнародні стандарти у національному праві?

Справа в тому, що реальне здійснення та захист основних прав людини конкретною особою забезпечується передусім правовими механізмами, що діють у державі. Стаття 9 Конституції України зазначає, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, тобто є частиною внутрішньодержавного права.

Але щоб норми міжнародних договорів справді діяли, недостатньо лише назвати їх частиною внутрішньодержавного права. Загальновизнані норми міжнародного права за своїм характером не є такими, що діють самі по собі, вони сприймаються правовою системою не як норми-регулятори, а як норми-принципи. Єдиний шлях до їх виконання – видання відповідного законодавчого акта, спрямованого на виконання міжнародної норми права.

Отже, правова національна система припускає безпосередню дію належним чином ратифікованих норм міжнародних договорів поряд з національним законодавством, але пріоритет останнього полягає у тому, що саме воно забезпечує засоби реалізації, охорони та захисту прав людини. Та про міжнародно-правові засади правозахисту людини йтиметься нижче.

ТЕМА 4. Гарантії реалізації прав людини і громадянина

Проголошення будь-якого права людини, навіть такого, що закріплене у відповідних актах держави та її органів, є тільки декларацією без реальних гарантій його здійснення. Під гарантіями прав, свобод та обов'язків людини та громадянина розуміють систему соціально-економічних, моральних, політичних, юридичних умов, засобів та заходів, що забезпечують їх фактичну реалізацією, охорону та належний захист.

Без гарантій права, свободи і обов'язки людини і громадянина перетворюються у своєрідні «заяви про наміри», які не мають ніякої цінності ні для людини, ні для суспільства.

Види гарантій:

1. за сферою дії:

- внутрішньодержавні (національні);
- міжнародні;

2. за способом викладення:

- прості;
- складні;
- змішані;

3. за правовим статусом особи:

- загальні;
- спеціальні;
- індивідуальні;

Загальні гарантії прав, свобод та обов'язків:

1. **Соціально-економічні** – єдність соціально-економічного простору, вільне переміщення товарів, послуг, фінансових засобів, свободи економічної діяльності. Визнання і рівний захист усіх форм власності, захист конкуренції у підприємницькій діяльності.
2. **Політичні** – наявність розвинутої системи народовладдя, реальна можливість особистості брати участь в управлінні державою безпосередньо або через представницькі органи. Можливість користуватися своїми правами і свободами. Розподіл влади. Наявність політичного плюралізму.

3. **Ідеологічні** – ідеологічне багатоманіття, заборона монополізації ідеології. Заборона релігійної, расової ворожнечі. Необхідний освітній рівень (загальнодоступність і безоплатність освіти). Доступ до інформації.
4. **Юридичні** – система юридичних засобів та способів охорони і захисту прав людини і громадянина. Обов'язок держави забезпечити право особи на судовий захист та інші способи захисту, не заборонені законом.

Зокрема, **юридичні гарантії поділяються на:**

А) Правотворча діяльність держави. У кожній державі права людини закріплюються або в конституції, або в спеціально присвяченій їм декларації. У чинних законах і підзаконних актах передбачаються процедури, механізми реалізації та захисту основних прав людини, закріплених у конституції.

Норми прав людини можуть мати як пряму дію, так і діяти через конкретні спеціальні закони, які встановлюють форму їх реалізації. Принцип прямої дії (закріплені в Конституції України) є більш демократичним, однак його реалізація передбачає високий рівень правової культури.

Б) Важливе не тільки законодавче закріплення прав, але й адекватне сприйняття діючого нормативного матеріалу всіма його адресатами, що знаходить вираз у безпосередній правореалізуючій діяльності людини і в правозастосовчій діяльності держави. Остання включає можливість примусового виконання прав громадян та усунення перепон на шляху їх реалізації.

З допомогою гарантій прав та свобод людини здійснюється їх забезпечення, тобто створення умов для їх здійснення. Забезпечення прав і свобод людини включає три елементи (напрямки) державної діяльності.

Перший напрямок – створення умов для їх **реалізації** - шляхом позитивного впливу на формування їх загальносоціальних гарантій.

Другий напрямок – **охорона** прав і свобод людини – шляхом здійснення профілактики їх порушення. Охорона кожного права існує постійно і має на меті забезпечити дію права. Вона передбачає превенцію, тобто недопущення протиправних дій.

Третій напрямок – **захист** прав і свобод людини – поновлення порушеного правового статусу, притягнення порушників до юридичної відповідальності. Необхідність захисту прав з'являється тільки при перешкоджанні до їх здійснення або їх

порушенні (загрозі порушення). Захист може здійснюватися шляхом впливу органів держави на процес реалізації прав та свобод, що виражається у відповідальності.

Юридичні гарантії прав людини поділяються на:

1. гарантії реалізації прав;

2. гарантії охорони прав, що включають в себе такі елементи:

- встановлення меж прав і свобод, їх конкретизація в законодавстві;
- встановлення процедур, заохочень, стимулювання, пільг для ініціативної реалізації прав;
- встановлення засобів профілактики та попередження правопорушень;

3. гарантії захисту прав, що містять у своєму складі:

- конституційний нагляд, контроль, відповідальність правопорушника;
- встановлення відповідальності винних за порушення прав і свобод громадян;
- встановлення захисту прав, поновлення порушеного права.

РОЗДІЛ VIII

НАЦІОНАЛЬНІ ЗАСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

ТЕМА 1. Правосуддя: питання теорії

Конституція України започатковує законодавчу регламентацію правосуддя в нашій державі. Відповідно до ст.124 Конституції правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Суди як органи судової влади повинні на рівних із законодавчою та виконавчою владами здійснювати свої повноваження (ст. 6 Конституції). Конституція України забороняє передання (делегування) функції здійснення правосуддя іншим органам і посадовим особам (ст. 124), а також інші органи державної влади і посадові особи не вправі брати на себе (привласнювати) функції і повноваження, які є компетенцією органів правосуддя.

Специфіка діяльності судів полягає в тому, що сама їх діяльність із застосування законів при розгляді конкретних справ (судочинство) відбувається у певних процесуальних формах, визначених законом.

Стаття 124 Конституції проголошує, що юрисдикція (від латинського "*jurisdictio*" – судочинство, тобто надані законом повноваження вирішувати правові суперечки та справи про правопорушення) судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, адже суди можуть стати гарантом прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина тільки за умови, коли їх юрисдикція поширюється на всі правовідносини, що виникають чи можуть виникати в державі.

Свої рішення щодо конкретних справ суди ухвалюють іменем держави – України, і вони є обов'язковими на всій території України (п. 5 ст.124 Конституції).

Відповідно до Конституції України суд має вирішувати практично всі соціально значущі конфлікти між суб'єктами права. Концептуальні ідеї конституційних положень полягають у тому, що судовий процес повинен стати обов'язковим і універсальним методом розв'язання всього спектра соціальних конфліктів, в основі яких знаходиться спір про право чи проблеми щодо застосування права.

Історією людства доведено, що рівень демократії в суспільстві визначається місцем суду в системі органів державної влади та його роллю в захисті прав і свобод людини і

громадянина. Саме суд покликаний забезпечувати ефективне поновлення прав і свобод людини.

Після відновлення державної незалежності України почався процес реформування існуючої судової системи, іде пошук найбільш вдалих для сучасної політико-правової дійсності організаційно-правових форм здійснення правосуддя; проробляються концепції розвитку судових органів на найближчі роки і на подальшу перспективу тощо.

ТЕМА 2. Принципи здійснення правосуддя за Конституцією України

Основою будь-якої державної діяльності є визначені законом основні засади, що визначають суть і характер цієї діяльності. Вони є своєрідним дороговказом, з яким повинні звіритися органи та посадові особи під час реалізації своєї діяльності. Стаття 129 Конституції України чітко визначає основні засади, на яких має здійснюватися правосуддя загалом та судочинство щодо будь-яких справ. До них належать:

- **Законність** – засада, що зобов’язує суди і суддів при здійсненні правосуддя керуватися лише законом. Вона є єдиним критерієм для рішення суду у справі. Ніякий державний чи громадський орган, політична партія чи рух, посадова особа незалежно від посади, а також окремі громадяни не мають права втручатися в діяльність суду, домагаючись прийняття вигідного комусь рішення. Тиск на суддів у будь-якій формі визнається неповагою до суду та судді, і винні в ньому особи притягуються до юридичної відповідальності.

- **Рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом** – засада, що значною мірою реалізує положення ст. 24 Конституції України: *"громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом"*. Рівність усіх учасників судового процесу означає, що вони наділені однаковими правами і мають такі ж обов’язки. Жодному з них суд не може надати переваг чи встановити обмеження.

- **Забезпечення доведеності вини** – засада, суть якої полягає в тому, що орган, посадова особа (наприклад, прокурор), в окремих випадках – громадянин, висувуючи офіційне обвинувачення особі у вчиненні нею злочину чи іншого правопорушення, зобов’язані довести її винуватість перед судом. При обвинуваченні особи у вчиненні злочину діє *презумпція невинуватості* – особу вважають невинуватою у вчиненні злочину і її не можна піддати кримінальному покаранню, доки її вина не буде доведена у визначеному законом порядку і встановлена обвинувальним вирокком суду. При цьому обвинувачена особа не зобов’язана, але вправі доводити свою невинуватість у вчиненні злочину (ст.62).

- **Змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості** – засада правосуддя, за якою сторона обвинувачення і сторона захисту (у кримінальній чи адміністративній справі), позивач

тверджень і вимог. При тому вони наділені однаковими правами щодо подання доказів, їх дослідження в суді тощо. Внаслідок такої змагальності обставини справи з'ясовуються повно, всебічно і об'єктивно, що дає можливість судові постановити законне, обґрунтоване і *справедливе рішення у справі*.

- ***Підтримання державного обвинувачення в суді прокурором*** – засада, яка означає, що розгляд в суді кримінальної справи, в якій обвинувальний акт (обвинувальний висновок) затверджено прокурором, має відбутися неодмінно з участю прокурора – державного обвинувача. Змагаючись із протилежною стороною – захистом, він доводить судові вину обвинуваченого. Проте якщо прокурор під час дослідження обставин справи в суді дійде висновку, що обвинувачення особі пред'явлено безпідставно, він може відмовитися від підтримання державного обвинувачення.

- ***Забезпечення обвинуваченому права на захист*** – одна з найважливіших засад правосуддя у кримінальних справах. З неї випливає два особливих положення. По-перше, обвинувачений у кримінальному судочинстві не є безправним об'єктом владних повноважень органів слідства і суду, а суб'єктом, який наділений широкими правами, зокрема, правом на захист. По-друге, сам факт пред'явлення особі обвинувачення у вчиненні злочину ще не свідчить про її вину. Вина обвинуваченого має бути доведена перед неупередженим і об'єктивним судом особами, які висувають або підтримують обвинувачення.

Право обвинуваченого на захист дає йому можливість як особисто захищатися проти висунутого обвинувачення, використовуючи надані законом права, так і користуватися послугами обраного ним або призначеного слідчим чи судом захисника-адвоката. Останній зобов'язаний законом використати всі зазначені в ньому засоби захисту для з'ясування обставин, що виправдовують обвинуваченого, пом'якшують чи унеможливають його відповідальність. Адвокат-захисник подає, крім того, обвинуваченому необхідну юридичну допомогу (консультації, поради тощо). Кожна особа, яка затримана за підозрою у вчиненні злочину або якій пред'явлено слідчим обвинувачення, має право мати свого захисника-адвоката.

- ***Гласність судового процесу і його повне фіксування технічними засобами***. Дана конституційна засада судочинства насамперед передбачає його відкритість для широкої громадськості. Кожен громадянин, який досягнув віку 16 років, має право

бути присутнім в залі судового засідання, де відбувається розгляд справи. Крім того, хід судового розгляду та його результати можуть бути висвітлені по телебаченню, радіо, у пресі. Широка доступність громадян до спостереження за ходом розгляду справи сприяє посиленню громадського контролю за діяльністю судів, слідчих та прокурорів. Тобто для суддів та учасників судового процесу відкритий судовий розгляд підвищує почуття відповідальності за належне виконання своїх обов'язків, а для присутніх у залі суду посилює виховний вплив судового процесу.

Проте в передбачених законом випадках дію даної засади обмежено. Насамперед, судовий розгляд відбувається на закритому судовому засіданні, коли обставини справи стосуються державної таємниці. Закритий судовий розгляд допускається, крім того, у справах про злочини осіб, які не досягли 16 років, а також і в інших справах, коли необхідно з'ясувати обставини, які торкаються інтимних (глибоко особистих, потаємних) сторін життя осіб, які беруть участь у справі (наприклад, осіб, потерпілих від злочину). Розгляд цивільних справ про усиновлення дітей також відбувається у закритому засіданні суду, маючи на меті таємницю усиновлення. В господарському суді підставою для обмеження засади гласності є ще й збереження комерційної таємниці за обґрунтованими запереченнями у проведенні відкритого судового засідання однієї чи обох сторін.

Отже, засада гласності судового процесу, як бачимо, сприяє ще й розвитку правової свідомості і правової культури населення.

Увесь хід судового процесу повинен бути відображений у протоколі судового засідання, а також зафіксований технічними засобами, найбільш поширеним серед яких є запис на магнітну стрічку. Протокол судового засідання та додана до нього магнітна стрічка дадуть можливість перевірити повноту, всебічність і об'єктивність судового розгляду та обґрунтованість і законність рішення суду в тому разі, коли воно буде оскаржене будь-якою з сторін судового процесу в апеляційному чи касаційному порядку.

- ***Забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду*** – важлива конституційна засада правосуддя, що передбачає надання учасникам судового розгляду права подати на рішення суду *апеляційну скаргу* до *апеляційного суду* – суду другої інстанції, якщо вони вважають, що суд постановив незаконне рішення. Апеляційний суд, залежно від обставин, на які опирається скажник,

повністю або частково проводить дослідження цих обставин, а також перевіряє, чи правильно суд першої інстанції застосував закон при вирішенні судової справи скажника. За загальним правилом, не підлягають оскарженню в апеляційному порядку рішення судді в адміністративних справах, вироки і рішення суду з участю присяжних засідателів.

Касаційному оскарженню підлягають рішення і вироки у справах, що набрали законної сили. Суд касаційної інстанції перевіряє, чи суди першої і другої інстанції під час розгляду справи не допустили порушення порядку її розгляду (норми процесуального права) та чи правильно застосовано ними закон, який встановлює юридичну відповідальність або на підставі якого вирішується спір про право (норми матеріального права).

- **Обов'язковість рішень суду** як конституційна засада судочинства і правосуддя вимагає, щоб кожне постановлене ім'ям України рішення суду, що вступило в законну силу, було виконано у суворій відповідності з ним. Зволікання з виконанням рішень судової влади, а ще гірше – їх невиконання, завдають великої шкоди правопорядку в державі, негативно впливають на правову свідомість громадян та на формування правової держави. Рішення суду, що вступило в законну силу, є законом щодо конкретної справи, і воно підлягає виконанню так само, як і закон, на основі якого прийнято це рішення.

Таким чином, серед усіх засобів захисту суб'єктивних прав та свобод людини і громадянина особливо відповідальна і ефективна роль належить суду. Конституцією передбачено, що права та свободи людини і громадянина захищаються судом. У залежності від характеру порушень захист може здійснюватись у порядку конституційного, цивільного, кримінального або адміністративного судочинства.

Демократичні принципи судочинства виступають захистом від некомпетентності або можливої упередженості відповідних осіб. Наприклад, у цивільно-процесуальному законодавстві передбачено, що будь-яка зацікавлена особа вправі в порядку, встановленому законом, звернутися до суду за захистом порушеного або оскарженого права чи охоронюваного законом інтересу. Сторони в суді – позивач і відповідач – мають рівні процесуальні права, незалежно від того, що позивачем може бути громадянин, а відповідачем, припустимо, орган державної влади в особі його представника.

Уперше в Конституції України передбачено і гарантується право на оскарження в

суді рішень, дії чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб. Тим самим створено реальний механізм відповідальності держави перед людиною за свою діяльність, здійснення нею обов'язку утвердження і забезпечення прав та свобод людини і громадянина (ст.3 Конституції).

ТЕМА 3. Система судів загальної юрисдикції

Система судів загальної юрисдикції відповідно до Конституції України та Закону України «Про судоустрій» будується за принципами територіальності і спеціалізації. Систему судів загальної юрисдикції складають:

- 1) місцеві суди;
- 2) апеляційні суди, Апеляційний суд України;
- 3) Касаційний суд України;
- 4) вищі спеціалізовані суди;
- 5) Верховний Суд України.

Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі спеціалізовані суди.

Відповідно до Конституції України в системі судів загальної юрисдикції утворюються загальні та спеціалізовані суди окремих судових юрисдикцій. Військові суди належать до загальних судів і здійснюють правосуддя у Збройних силах України та інших військових формуваннях, утворених відповідно до закону. Спеціалізованими судами є господарські, адміністративні та інші суди, визначені як спеціалізовані суди.

Суди загальної юрисдикції утворюються і ліквіднуються Президентом України за поданням міністра юстиції України, погодженим з Головою Верховного Суду України або головою відповідного вищого спеціалізованого суду. Місцезнаходження і статус суду визначаються з урахуванням принципів територіальності (адміністративно-територіального устрою) та спеціалізації.

Кількість суддів у судах визначається Президентом України за поданням Голови Державної судової адміністрації України, погодженим із Головою Верховного Суду України чи головою відповідного вищого спеціалізованого суду, з урахуванням обсягу роботи суду та в межах видатків, затверджених у Державному бюджеті України на утримання судів.

Голова суду, заступник голови суду призначаються на посаду строком на п'ять років з числа суддів та звільняються з посади Президентом України за поданням Голови Верховного Суду України (а щодо спеціалізованих судів - голови відповідного вищого

спеціалізованого суду) на підставі рекомендації Ради суддів України (щодо спеціалізованих судів - рекомендації відповідної ради суддів).

а) Місцеві суди

Місцевими *загальними* судами є районні, районні у містах, міські та міськрайонні суди, а також військові суди гарнізонів. Крім того, місцевими *господарськими* судами є господарські суди Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя, а місцевими *адміністративними* судами є окружні суди, що утворюються в округах відповідно до указу Президента України.

Повноваження місцевого суду. Місцевий суд є судом першої інстанції і розглядає справи, віднесені процесуальним законом до його підсудності (кримінальні та цивільні справи, а також справи про адміністративні правопорушення). Місцеві *господарські* суди розглядають справи, що виникають з господарських правовідносин, а також інші справи, віднесені процесуальним законом до їх підсудності. Місцеві *адміністративні* суди розглядають адміністративні справи, пов'язані з правовідносинами у сфері державного управління та місцевого самоврядування (справи адміністративної юрисдикції).

б) Апеляційні суди

У системі судів загальної юрисдикції в Україні діють загальні та спеціалізовані апеляційні суди. Апеляційними *загальними судами* є: апеляційні суди областей, апеляційні суди міст Києва та Севастополя, Апеляційний суд Автономної Республіки Крим, військові апеляційні суди регіонів та апеляційний суд Військово-Морських сил України, а також Апеляційний суд України. Апеляційними *спеціалізованими судами* є апеляційні господарські суди та апеляційні адміністративні суди, які утворюються в апеляційних округах відповідно до указу Президента України.

В апеляційних судах утворюються судові палати. У складі загального апеляційного суду утворюються судова палата у цивільних справах та судова палата у кримінальних справах. У складі спеціалізованого апеляційного суду можуть утворюватися судові палати з розгляду окремих категорій справ за встановленою спеціалізацією в межах відповідної спеціальної судової юрисдикції.

Повноваження апеляційних судів:

1) розглядають справи в апеляційному порядку відповідно до процесуального закону;

- 2) розглядають у першій інстанції справи, визначені законом (крім апеляційних господарських судів);
- 3) ведуть та аналізують судову статистику, вивчають і узагальнюють судову практику;
- 4) надають методичну допомогу у застосуванні законодавства місцевим судам.

в) Касаційний суд України

Касаційний суд України діє у складі суддів, обраних на посаду безстроково, голови суду та його заступників. У складі Касаційного суду України діють:

- 1) судова палата у цивільних справах;
- 2) судова палата у кримінальних справах;
- 3) військова судова палата.

У Касаційному суді України для вирішення організаційних питань діє президія.

Повноваження Касаційного суду України:

- 1) розглядає в касаційному порядку справи, віднесені до його підсудності, а також інші справи у випадках, визначених процесуальним законом;
- 2) веде та аналізує судову статистику, вивчає й узагальнює судову практику;
- 3) надає методичну допомогу у застосуванні законодавства судам нижчого рівня;

Розгляд справ у Касаційному суді України здійснюється колегіями у складі не менше трьох суддів.

г) Вищі спеціалізовані суди

Вищими судовими органами спеціалізованих судів є Вищий господарський суд України, Вищий адміністративний суд України, а також інші відповідні вищі спеціалізовані суди, що утворюються Президентом України. Вищі спеціалізовані суди складаються з суддів, обраних на посаду безстроково, голови суду та його заступників. У вищому спеціалізованому суді можуть утворюватися судові палати з розгляду окремих категорій справ за визначеною спеціалізацією в межах відповідної спеціальної судової юрисдикції. Крім того, у вищому спеціалізованому суді для вирішення організаційних питань діє президія суду у складі голови суду, його заступників, заступників голів палат, а також суддів даного суду, обраних до складу президії. Для вирішення загальних питань діяльності відповідних спеціалізованих судів у вищому спеціалізованому суді діє Пленум вищого спеціалізованого суду.

Вищі спеціалізовані суди знаходяться у місті Києві.

Повноваження вищого спеціалізованого суду:

- 1) розглядає в касаційному порядку справи відповідної судової юрисдикції, а також інші справи у випадках, визначених процесуальним законом;
- 2) веде та аналізує судову статистику, вивчає й узагальнює судову практику;
- 3) надає методичну допомогу судам нижчого рівня з метою однакового застосування норм Конституції України та законів у судовій практиці на основі її узагальнення та аналізу судової статистики; дає спеціалізованим судам нижчого рівня рекомендаційні роз'яснення з питань застосування законодавства щодо вирішення справ відповідної судової юрисдикції.

Розгляд справ у вищому спеціалізованому суді здійснюється колегіально.

д) Верховний Суд України

Верховний Суд України є найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції. Верховний Суд України здійснює правосуддя, забезпечує однакове застосування законодавства усіма судами загальної юрисдикції.

Верховний Суд України:

1) розглядає у касаційному порядку рішення загальних судів у справах, віднесених до його підсудності процесуальним законом; переглядає в порядку повторної касації усі інші справи, розглянуті судами загальної юрисдикції в касаційному порядку; у випадках, передбачених законом, розглядає інші справи, пов'язані з виключними обставинами;

2) дає судам роз'яснення з питань застосування законодавства на основі узагальнення судової практики та аналізу судової статистики; у разі необхідності визнає нечинними роз'яснення Пленуму вищого спеціалізованого суду, зазначені в пункті 1 частини другої статті 44 цього Закону;

3) дає висновок щодо наявності чи відсутності в діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину; надає за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;

4) звертається до Конституційного Суду України у випадках виникнення у судів загальної юрисдикції при здійсненні ними правосуддя сумнівів щодо

конституційності законів, інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції України та законів;

5) веде та аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику, знайомиться в судах з практикою застосування законодавства;

6) у межах своїх повноважень вирішує питання, що впливають з міжнародних договорів України; представляє суди загальної юрисдикції у зносинах з судами інших держав.

Верховний Суд України очолює Голова Верховного Суду України. До складу Верховного Суду України входять судді Верховного Суду України, обрані на посаду безстроково, кількість яких встановлюється указом Президента України за поданням Голови Верховного Суду України, погодженим із Радою суддів України. До складу судових палат, що здійснюють розгляд справ з питань юрисдикції спеціалізованих судів, призначаються судді, які мають стаж суддівської діяльності у відповідному вищому суді не менше трьох років або відповідному апеляційному спеціалізованому суді не менше п'яти років.

У складі Верховного Суду України діють:

- 1) Судова палата у цивільних справах;
- 2) Судова палата у кримінальних справах;
- 3) Судова палата у господарських справах;
- 4) Судова палата в адміністративних справах.

У складі Верховного Суду України діє Військова судова колегія.

Для вирішення внутрішніх організаційних питань діяльності Верховного Суду України діє Президія Верховного Суду України. Крім того, у Верховному Суді України діє Пленум Верховного Суду України для вирішення питань, визначених Конституцією України та Законом України «Про судоустрій».

ТЕМА 4. Судді, присяжні та народні засідателі: їх правовий статус

У суверенній, незалежній, демократичній, соціальній і правовій державі, якою проголошено Україну в її Конституції, особлива роль суду визначається тим, що він не лише вирішує спори про право, не лише реалізує принцип справедливості у правозастосовчій практиці, а й виступає своєрідним арбітром у процесі законотворчості. При застосуванні Конституції і законів суд може використовувати аналогію закону й аналогію права, тобто приймати рішення, керуючись не тільки буквою, а й духом закону, аксіомами та принципами права.

Як без приватної власності не може бути вільної ринкової системи, так і без незалежного судочинства не може йтися про існування правової держави. Незалежне судочинство – це одна з головних ознак демократії. Віра в державу може сформуватися лише в тому разі, коли держава є демократичною і правовою, ставиться до громадян не як до об'єктів своїх дій, а поважає їх права і зміцнює правову стабільність. Якщо ж держава порушить права громадянина, він повинен мати можливість звернутися до незалежного суду. Ця гарантія не повинна мати жодних винятків.

Особлива роль в її забезпеченні відводиться суддям, адже на противагу іншим видам державної влади судова влада надається судді особисто. Це вимагає конституційних гарантій незалежності судді при прийнятті рішень від будь-яких вказівок чи чужого впливу, в тому числі з боку судів вищого рівня. Наступна судова інстанція уповноважена лише на контроль його рішення. Безперечно, що під незалежністю судді розуміється і свобода від державного, депутатського, партійного чи іншого громадського впливу. Завжди слід пам'ятати, що суддівська незалежність не є особистим привілеєм судді, а засобом захисту публічних інтересів, насамперед законних інтересів, прав та свобод людини і громадянина.

Таким чином, суддя покликаний здійснювати свої повноваження незалежно від будь-якого стороннього впливу. З цією метою Конституція України закріплює спеціальні вимоги до кандидатів на посаду судді і особливий порядок їх призначення, гарантує незмінність, незалежність і недоторканість суддів. Наявність такої регламентації на конституційному рівні відрізняє правовий статус суддів від правового статусу громадян і посадових осіб, чим забезпечується автономність судової влади.

Так, ст. 127 Конституції містить норму, за якою правосуддя в Україні мають право здійснювати професійні судді та, у визначених законом випадках, народні засідателі і присяжні.

а) Професійні судді

Професійними суддями є громадяни, які відповідно до Конституції України призначені чи обрані суддями і займають штатну суддівську посаду в одному з судів. На посаду судді може бути рекомендований кваліфікаційною комісією суддів громадянин України, не молодший двадцяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи в галузі права не менш як три роки, проживає в Україні не менш як десять років і володіє державною мовою.

Суддями спеціалізованих судів можуть бути також особи, які мають фахову підготовку з питань юрисдикції цих судів. У цьому разі на посаду судді спеціалізованого суду може бути рекомендований відповідною кваліфікаційною комісією суддів громадянин України, не молодший тридцяти років, який проживає в Україні не менш як десять років, володіє державною мовою, має вищу освіту у галузі знань, що охоплюються межами юрисдикції відповідного спеціалізованого суду, та стаж роботи за спеціальністю не менше п'яти років. Ці судді відправляють правосуддя лише у складі колегій суддів.

Не можуть бути рекомендовані на посаду професійного судді громадяни:

- 1) визнані судом обмежено дієздатними або недієздатними;
- 2) які мають хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків судді;
- 3) щодо яких провадиться дізнання, досудове слідство чи судовий розгляд кримінальної справи або які мають не зняту чи непогашену судимість.

Перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років здійснюється Президентом України на підставі рекомендації відповідної кваліфікаційної комісії суддів за поданням Вищої ради юстиції. Усі інші судді обираються безстроково Верховною Радою України на підставі рекомендації Вищої кваліфікаційної комісії суддів України за поданням Голови Верховного Суду України (голови відповідного вищого спеціалізованого суду).

б) Народні засідателі

Народними засідателями є громадяни України, які у випадках, визначених процесуальним законом, вирішують у складі суду справи разом з професійними суддями, забезпечуючи згідно з Конституцією України безпосередню участь народу у здійсненні правосуддя. Народні засідателі під час здійснення правосуддя користуються усіма правами судді.

Список народних засідателів затверджується відповідною місцевою радою за поданням голови місцевого суду. До списку включаються у кількості, зазначеній у поданні голови суду, громадяни, які постійно проживають на території, на яку поширюється юрисдикція даного суду дали згоду бути народними засідателями. Списки народних засідателів затверджуються на строк чотири роки і переглядаються у разі необхідності, але не рідше, ніж через два роки. Список народних засідателів публікується в друкованих засобах масової інформації відповідної місцевої ради.

Народним засідателем може бути громадянин України, який досяг 25-річного віку і постійно проживає на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного суду. Не підлягають включенню до списків народних засідателів громадяни:

- 1) визнані судом обмежено дієздатними або недієздатними;
- 2) які мають хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків народного засідателя;
- 3) щодо яких провадиться дізнання, досудове слідство чи судовий розгляд кримінальної справи або які мають не зняту чи не погашену судимість;
- 4) депутати всіх рівнів, члени Кабінету Міністрів України, судді, прокурори, державні службовці апарату судів, працівники органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів, адвокати, нотаріуси.

в) Присяжні

Присяжними визнаються громадяни України, які у випадках, передбачених процесуальним законом, залучаються до здійснення правосуддя, забезпечуючи згідно з Конституцією України безпосередню участь народу у здійсненні правосуддя. Суд присяжних утворюється для розгляду у першій інстанції судових справ, визначених процесуальним законом.

Список присяжних за поданням голови апеляційного суду формується на підставі списків виборців комісією, склад якої затверджується відповідно Головою Верховної Ради Автономної Республіки Крим, головою обласної ради, київським та севастопольським міськими головами. До складу комісії повинні входити уповноважені представники суду, органів юстиції та відповідної ради. До списків присяжних включаються громадяни, які постійно проживають на території відповідної області. Список присяжних затверджується рішенням відповідної ради. Присяжним може бути громадянин, який досяг 30-річного віку.

Не можуть бути присяжними особи, які:

- 1) визнані судом обмежено дієздатними або недієздатними;
- 2) які мають хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків народного засідателя;
- 3) щодо яких провадиться дізнання, досудове слідство чи судовий розгляд кримінальної справи або які мають не зняту чи не погашену судимість;
- 4) депутати всіх рівнів, члени Кабінету Міністрів України, судді, прокурори, державні службовці апарату судів, працівники органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів, адвокати, нотаріуси.

Одна й та сама особа не може бути одночасно включена до списку народних засідателів і списку присяжних.

Права народних засідателів і присяжних та гарантії їх захисту

При вирішенні всіх питань, пов'язаних з розглядом справи і постановленням судового рішення, народні засідателі мають такі самі права, як і професійний суддя. Гарантії незалежності і недоторканності професійних суддів поширюються на народних засідателів і присяжних на час виконання ними обов'язків здійснення правосуддя. Народним засідателям і присяжним за час виконання ними обов'язків у суді виплачується винагорода, виходячи з розміру їх середньомісячного заробітку чи пенсії, але не меншого, ніж посадовий оклад судді відповідного суду. Їм відшкодовуються витрати на проїзд і наймання житла, а також виплачуються добові. Зазначені виплати здійснюються судом за рахунок коштів, передбачених у Державному бюджеті України. Звільнення народного засідателя чи присяжного з роботи або переведення на іншу роботу без його згоди під час виконання ним обов'язків у суді, а також з мотивів виконання обов'язків

народного засідателя або присяжного визнається грубим порушенням законодавства про працю і тягне передбачену законом відповідальність винних осіб.

ТЕМА 5. Конституційний Суд України – єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні

Як уже зазначалося вище, Конституцією України передбачено, що судочинство в Україні мають здійснювати Конституційний Суд України й суди загальної юрисдикції.

Слід зазначити, що нормам про Конституційний Суд України Конституція присвячує окремий розділ. Цим самим підкреслюється значення Конституційного Суду як єдиного органу конституційної юрисдикції в Україні.

Конституційний Суд України вирішує завдання захисту Конституції: забезпечення її верховенства, принципу розподілу державної влади, а також сприяє захисту прав та свобод людини і громадянина.

Саме з метою захисту прав та свобод людини і громадянина Конституційний Суд України уповноважений розглядати письмові клопотання громадян України, іноземних громадян чи осіб без громадянства про необхідність офіційного тлумачення Конституції та законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина.

Конституційний Суд України - єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні. Завданням Конституційного Суду України є гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України.

Діяльність Конституційного Суду України ґрунтується на принципах верховенства права, незалежності, колегіальності, рівноправності суддів, гласності, повноти і всебічності розгляду справ та обґрунтованості прийнятих ним рішень.

Щодо складу Конституційного Суду України, то треба сказати, що цей державний орган складається з вісімнадцяти суддів Конституційного Суду України. Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду України.

Президент України проводить консультації з Прем'єр-міністром України та Міністром юстиції України щодо кандидатур на посади суддів Конституційного Суду України.

Призначеною на посаду судді Конституційного Суду України вважається особа, про призначення якої видано Указ Президента України, скріплений підписами Прем'єр-міністра України та Міністра юстиції України.

У разі припинення повноважень судді Конституційного Суду України, який призначався Президентом України, Президент України у місячний строк призначає іншу особу на цю посаду.

Верховна Рада України призначає суддів Конституційного Суду України таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів.

Пропозиції щодо кандидатур на посади суддів Конституційного Суду України вносить Голова Верховної Ради України, а також може вносити не менш як 1/4 народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України; при цьому депутат має право поставити підпис під пропозицією про висунення лише однієї кандидатури, і ці підписи депутатів не відкликаються. Відповідний комітет Верховної Ради України подає Верховній Раді свої висновки щодо кожної кандидатури на посаду судді Конституційного Суду України, внесеної у встановленому порядку.

Призначеними на посади суддів Конституційного Суду України вважаються кандидати, які набрали найбільшу кількість голосів депутатів, але більше половини голосів депутатів від конституційного складу Верховної Ради України. Якщо кілька кандидатів набрали однакову кількість голосів і після їх призначення було б перевищено необхідну для призначення кількість суддів, щодо цих кандидатів проводиться повторне голосування.

У разі припинення повноважень судді Конституційного Суду України, який призначався Верховною Радою України, Верховна Рада України у місячний строк призначає іншу особу на цю посаду.

За результатами голосування Головою Верховної Ради України підписуються постанови Верховної Ради України про призначення суддів Конституційного Суду України.

З'їзд суддів України за пропозицією делегатів з'їзду відкритим голосуванням більшістю голосів присутніх делегатів з'їзду визначає кандидатури на посади суддів Конституційного Суду України для включення в бюлетені для таємного голосування.

Призначеним на посаду судді Конституційного Суду України вважається кандидат, який у результаті таємного голосування одержав більшість голосів від числа обраних делегатів з'їзду суддів України.

Якщо голосування проводиться щодо кандидатур, число яких перевищує квоту для призначення на посаду суддів Конституційного Суду України, призначеними вважаються кандидати, які набрали більше голосів, ніж інші кандидати на ці посади.

У разі припинення повноважень судді Конституційного Суду України, який призначався з'їздом суддів України, з'їзд суддів України у тримісячний строк призначає іншу особу на цю посаду.

За результатами голосування головою і секретарем з'їзду підписуються рішення з'їзду суддів України про призначення суддів Конституційного Суду України.

Суддя Конституційного Суду України призначається строком на дев'ять років без права бути призначеним повторно.

Повноваження Конституційного Суду України

Конституційний Суд України приймає рішення та дає висновки у справах щодо:

- 1) конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- 2) відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість;
- 3) додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту в межах, визначених статтями 111 та 151 Конституції України;
- 4) офіційного тлумачення Конституції та законів України.

До повноважень Конституційного Суду України не належать питання щодо законності актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, а також інші питання, віднесені до компетенції судів загальної юрисдикції.

ТЕМА 6. Прокуратура в Україні: система та завдання

Ще однією важливою правозахисною інституцією за Основним Законом виступає прокуратура, регулювання діяльності органів якої в окремому розділі Конституції означає, що виконання покладених на неї функцій є самостійним видом державної діяльності.

Прокуратура (від лат. "*procurator*" – піклуюся, забезпечую, попереджую) – організаційно самостійна державно-правова інституція, яка при виконанні своїх повноважень активно взаємодіє з усіма гілками державної влади і є важливим елементом у забезпеченні балансу між ними.

Прокуратура України становить єдину систему, яку складають Генеральна прокуратура, прокуратури Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя (на правах обласних), міські, районні, міжрайонні, інші прирівняні до них прокуратури, а також військові прокуратури.

Генеральна прокуратура України – найвища ланка в системі органів прокуратури нашої держави, яку очолює Генеральний прокурор України. Під його керівництвом визначається стратегія і тактика діяльності органів прокуратури. Генерального прокурора України призначає Президент України за згодою Верховної Ради України строком на 5 років, а також звільняє його з посади. Він може призначатися на повторний строк. Верховна Рада України може висловити недовіру Генеральному прокурору, що тягне за собою його відставку.

Єдність органів прокуратури обумовлена єдиними завданнями, функціями, принципами її організації та діяльності, повноваженнями у виявленні правопорушень і засобами реагування на них. Одним з елементів єдності системи органів прокуратури є те, що прокурори нижчої ланки підпорядковуються прокурорам вищої ланки, а всі прокурори – Генеральному прокурору України. Діяльність усіх прокурорів регулюється законом України "Про прокуратуру" від 5 листопада 1991 р. Єдність прокуратури означає, що вона функціонує як незалежний централізований державний орган.

ТЕМА 7. Функції прокуратури в Україні за Конституцією України

Стаття 121 Конституції України чітко визначає сферу діяльності органів прокуратури. За прокуратурою закріплені функції:

- 1) підтримання державного обвинувачення в суді;
- 2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;
- 3) нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
- 4) нагляд за додержанням законів органами, що ведуть боротьбу із злочинністю, а також при виконанні судових рішень у кримінальних справах і при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

За Конституцією України на прокуратуру покладено нагляд за додержанням законів лише обмеженим колом суб'єктів – органів, що ведуть боротьбу із злочинністю, а також органів і установ, на які покладено виконання покарань і застосування заходів примусового характеру.

Підтримання державного обвинувачення в суді – одна з важливих і відповідальних функцій прокуратури у сфері боротьби зі злочинністю. Підтримуючи державне обвинувачення, прокурор як рівноправний учасник судового розгляду бере участь у дослідженні доказів, а в обвинувальній промові висловлює суду свої міркування щодо застосування кримінального закону та міри покарання підсудному. При цьому прокурор керується вимогами закону і об'єктивною оцінкою зібраних по справі доказів. Прокурор як самостійний учасник процесу правосуддя покликаний сприяти правильному здійсненню цієї важливої державної функції. У разі, коли при розгляді справи прокурор дійде висновку, що дані судового слідства не підтверджують обвинувачення підсудного, він зобов'язаний відмовитись від обвинувачення.

Функція підтримання державного обвинувачення обумовлює також участь прокурора в перегляді судових рішень, вжитті заходів до усунення порушень закону, а отже, і порушень прав людини.

На прокуратуру покладено представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом. Для правильного розуміння суті цієї функції

необхідно коротко з'ясувати поняття "інтереси". В юридичній літературі воно визначається як об'єктивована в праві воля, а у філософській – як причина дії людей. Найважливіші інтереси громадян та держави, закріплені в конституції та інших нормативно-правових актах, і повинна представляти в суді прокуратура.

При цьому вона діє в межах наданих їй законом повноважень і має право у визначених законом випадках звертатися до суду за захистом прав громадян, а також законних інтересів держави, її органів, державних підприємств, установ, організацій. Прокурор підтримує в суді свої позови (заяви). В інтересах громадян, держави, її органів, державних підприємств, установ, організацій він може звертатися до відповідного суду за переглядом судових рішень.

Важливою функцією прокуратури є нагляд за додержанням законів органами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство. Оперативно-розшукові дії можуть виконувати тільки визначені у законі органи. Прокуратура наглядає не за самою оперативно-розшуковою діяльністю, а за додержанням законів органами, що її проводять. Прокурор має сприяти дотриманню законності, прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб при здійсненні оперативно-розшукової діяльності.

Самостійною функцією прокуратури є нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних із обмеженням особистої свободи громадян. Здійснюючи цю функцію, прокуратура наглядає за додержанням законів в ізоляторах тимчасового утримання, слідчих ізоляторах, тюрмах, виправно-трудових і виховно-трудових колоніях, а також у психіатричних лікарнях із суворим та посиленним наглядом. Цим самим на конституційному рівні на органи прокуратури покладено дуже відповідальне завдання із забезпечення законності в установах, де в силу ізоляції від суспільства громадяни залишаються найменш захищеними з точки зору дотримання їх прав, свобод та законних інтересів.

Основними актами прокурорського реагування, що тою чи іншою мірою захищають права та свободи людини та громадянина, є протест, припис, подання та постанова прокурора.

Слід мати на увазі, що, виходячи з п. 9 Розділу п'ятнадцятого Конституції України прокуратура до введення в дію законів, які регулюють діяльність державних органів

щодо контролю за додержанням законів, та до сформування системи досудового слідства і введення в дію законів, що регулюють її функціонування, виконує також функцію прокурорського нагляду за додержанням законів усіма органами, підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами та громадянами та функцію розслідування діянь, що містять ознаки злочину, які передбачені Законом України "Про прокуратуру".

ТЕМА 8. Прокурорський нагляд за додержанням законів в Україні

Прокурорський нагляд за додержанням і правильним застосуванням законів Кабінетом Міністрів України, міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, органами державного і господарського управління та контролю, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими радами, їх виконавчими органами, військовими частинами, політичними партіями, громадськими організаціями, масовими рухами, підприємствами, установами і організаціями, незалежно від форм власності, підпорядкованості та належності, посадовими особами та громадянами здійснюється Генеральним прокурором України і підпорядкованими йому прокурорами.

Діяльність органів прокуратури спрямована на всебічне утворення верховенства закону, зміцнення правопорядку і має своїм завданням захист від неправомірних посягань:

1) закріплених Конституцією України незалежності республіки, суспільного та державного ладу, політичної та економічної систем, прав національних груп і територіальних утворень;

2) гарантованих Конституцією, іншими законами України та міжнародними правовими актами соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод людини та громадянина;

3) основ демократичного устрою державної влади, правового статусу місцевих рад, органів самоорганізації населення.

ТЕМА 9. Принципи організації і діяльності прокуратури

Повноваження прокурорів, організація, засади та порядок діяльності прокуратури визначаються Конституцією України, іншими законодавчими актами.

Органи прокуратури в установленому порядку в межах своєї компетенції вирішують питання, що впливають із загальновизнаних норм міжнародного права, а також укладених Україною міждержавних договорів.

Органи прокуратури України:

1) становлять єдину централізовану систему, яку очолює Генеральний прокурор України, з підпорядкуванням нижчестоящих прокурорів вищестоящим;

2) здійснюють свої повноваження на підставі додержання Конституції України та чинних на території республіки законів, незалежно від будь-яких органів державної влади, посадових осіб, а також рішень громадських об'єднань чи їх органів;

3) захищають у межах своєї компетенції права і свободи громадян на засадах їх рівності перед законом, незалежно від національного чи соціального походження, мови, освіти, ставлення до релігії, політичних переконань, службового чи майнового стану та інших ознак;

4) вживають заходів до усунення порушень закону, від кого б вони не виходили, поновлення порушених прав і притягнення у встановленому законом порядку до відповідальності осіб, які допустили ці порушення;

5) діють гласно, інформують державні органи влади, громадськість про стан законності та заходи щодо її зміцнення.

Говорячи про гарантії незалежності прокуратури у здійсненні повноважень, слід сказати про те, що втручання органів державної влади і органів місцевого самоврядування, посадових осіб, засобів масової інформації, громадсько-політичних організацій (рухів) та їх представників у діяльність прокуратури з нагляду за додержанням законів або з розслідування діянь, що містять ознаки злочину, забороняється.

Вплив у будь-якій формі на працівника прокуратури з метою перешкодити виконанню ним службових обов'язків або добитися прийняття неправомірного рішення тягне за собою відповідальність, передбачену законом.

Звернення представників влади, інших посадових осіб до прокурора з приводу конкретних справ і матеріалів, що знаходяться у провадженні прокуратури, не можуть містити будь-яких вказівок або вимог щодо результатів їх вирішення.

Ніхто не має права без дозволу прокурора або слідчого розголошувати дані перевірок і попереднього слідства до їх закінчення.

Вимоги прокурора, які відповідають чинному законодавству, є обов'язковими для всіх органів, підприємств, установ, організацій, посадових осіб та громадян і виконуються невідкладно або у передбачені законом чи визначені прокурором строки.

Статистична та інша інформація або їх копії, необхідні для здійснення прокурорського нагляду чи розслідування, видаються на вимогу прокурора або слідчого безкоштовно. Невиконання без поважних причин законних вимог прокурора тягне за собою передбачену законом відповідальність.

Крім того, посадові особи і громадяни зобов'язані з'являтися за викликом прокурора і давати пояснення з обставин, які з'ясовуються прокурорською перевіркою. У разі ухилення від прибуття посадова особа або громадянин за постановою прокурора можуть бути доставлені примусово органами міліції.

Особі, яка викликається до прокуратури, виплачується середній заробіток за час, затрачений у зв'язку з викликом, за рахунок державного бюджету. Підставою для оплати і відсутності на роботі є повістка з відповідною відміткою прокуратури.

Виплата винагороди експертам, перекладачам та іншим спеціалістам, а також витрат, пов'язаних з їх викликом до прокуратури, провадиться за рахунок державного бюджету. У такому ж порядку відшкодовуються витрати обвинуваченим, яких виправдано судом.

ТЕМА 10. Вимоги до осіб, які призначаються на посади прокурорів і слідчих

Прокурорами і слідчими можуть призначатися громадяни України, які мають вищу юридичну освіту, необхідні ділові і моральні якості. Особи, які не мають досвіду практичної роботи за спеціальністю, проходять в органах прокуратури стажування строком до одного року. Порядок стажування визначається Генеральним прокурором України.

Особи, вперше призначені на посади помічників прокурорів, прокурорів управлінь, відділів, слідчих прокуратури, приймають "Присягу працівника прокуратури". Текст присяги затверджується Верховною Радою України. Процедура її прийняття визначається Генеральним прокурором України.

На посади прокурорів Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя та прирівняних до них прокурорів призначаються особи віком не молодше 30 років, які мають стаж роботи в органах прокуратури або на судових посадах не менше семи років; на посади районних і міських прокурорів - віком не молодше 25 років із стажем роботи в органах прокуратури або на судових посадах не менше трьох років.

Прокурори і слідчі прокуратури підлягають атестації один раз у п'ять років. Порядок атестації визначається Генеральним прокурором України.

Сумісництво служби в органах прокуратури з роботою на підприємствах, в установах чи організаціях, а також з будь-яким підприємництвом не допускається, за винятком наукової і педагогічної діяльності. Не можуть бути прийняті на посаду прокурора або слідчого прокуратури особи, які були засуджені за вчинення злочину, за винятком реабілітованих.

Військовими прокурорами і слідчими призначаються громадяни України з числа офіцерів, які проходять військову службу або перебувають у запасі і мають вищу юридичну освіту.

Прокурорам і слідчим органів прокуратури, працівникам науково-навчальних закладів прокуратури присвоюються класні чини залежно до займаних посад і стажу роботи.

Порядок присвоєння і позбавлення класних чинів визначається Положенням про класні чини працівників прокуратури України, яке затверджується Верховною Радою України.

Класні чини державного радника юстиції України, державного радника юстиції 1, 2 і 3 класів присвоюються Президентом України, інші класні чини присвоюються Генеральним прокурором України.

ТЕМА 11. Система органів прокуратури та організація її діяльності

Систему органів прокуратури становлять: Генеральна прокуратура України, прокуратури Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя (на правах обласних), міські, районні, міжрайонні, інші прирівняні до них прокуратури, а також військові прокуратури.

До органів військових прокуратур належать військові прокуратури регіонів і військова прокуратура Військово-Морських сил України (на правах обласних), військові прокуратури гарнізонів (на правах міських).

Генеральна прокуратура України

Генеральну прокуратуру України очолює Генеральний прокурор України, який має першого заступника та заступників. Структуру Генеральної прокуратури України та Положення про її структурні підрозділи затверджує Генеральний прокурор України.

У Генеральній прокуратурі України утворюється колегія у складі Генерального прокурора України (голова), його першого заступника, заступників, прокурора Автономної Республіки Крим, інших керівних працівників органів прокуратури. Персональний склад колегії затверджується Верховною Радою України за поданням Генерального прокурора України.

Генеральний прокурор України призначається на посаду за згодою Верховної Ради України та звільняється з посади Президентом України. Генеральний прокурор України не менш як один раз на рік інформує Верховну Раду України про стан законності. Верховна Рада України може висловити недовіру Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади.

Генеральний прокурор України звільняється з посади також у разі:

- закінчення строку, на який його призначено;
- неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- порушення вимог щодо несумісності;
- набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
- припинення його громадянства;
- подання заяви про звільнення з посади за власним бажанням.

Строк повноважень Генерального прокурора України та підпорядкованих йому прокурорів - п'ять років

Генеральний прокурор України:

- 1) спрямовує роботу органів прокуратури і здійснює контроль за їх діяльністю;
- 2) призначає першого заступника, заступників Генерального прокурора України, керівників структурних підрозділів, головного бухгалтера, інших працівників Генеральної прокуратури України;
- 3) затверджує структуру і штатну чисельність підпорядкованих органів прокуратури, розподіляє кошти на їх утримання;
- 4) призначає за погодженням з Верховною Радою Автономної Республіки Крим прокурора Автономної Республіки Крим;
- 5) призначає заступників прокурора Автономної Республіки Крим, прокурорів областей, міст Києва і Севастополя, їх заступників, міських, районних, міжрайонних, а також прирівняних до них інших прокурорів;
- 6) відповідно до законодавства визначає порядок прийняття, переміщення та звільнення прокурорів, слідчих прокуратури та інших спеціалістів, за винятком осіб, призначення яких передбачено законом;
- 7) відповідно до законів України видає обов'язкові для всіх органів прокуратури накази, розпорядження, затверджує положення та інструкції;
- 8) присвоює класні чини згідно з Положенням про класні чини працівників прокуратури. Вносить подання Президенту України про присвоєння класних чинів державного радника юстиції 1, 2 і 3 класів.

Вказівки Генерального прокурора України з питань розслідування є обов'язковими для виконання всіма органами дізнання і попереднього слідства.

ТЕМА 12. Прокуратури Автономної Республіки Крим, областей, районні і міські прокуратури

Прокуратури Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя, міські, районні, міжрайонні, районні в містах, а також інші прокуратури очолюють відповідні прокурори.

Прокурори Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя та інші прокурори (на правах обласних):

1) призначають на посади і звільняють працівників, крім тих, яких призначає Генеральний прокурор України;

2) за погодженням з Генеральним прокурором України вносять зміни до встановлених штатів підлеглих їм прокуратур в межах затвердженої чисельності і фонду заробітної плати.

У прокуратурах Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя та інших прокуратурах (на правах обласних) утворюються колегії у складі прокурора (голова), його заступників, інших керівних працівників. Персональний склад колегії затверджується Генеральним прокурором України.

Окрім того, у Генеральній прокуратурі України, прокуратурі Автономної Республіки Крим є старші слідчі в особливо важливих справах і слідчі в особливо важливих справах; у прокуратурах областей, міст та інших прирівняних до них прокуратурах можуть бути слідчі в особливо важливих справах і старші слідчі; у районних, міжрайонних, міських - старші слідчі і слідчі.

Слідчі прокуратури провадять попереднє слідство у справах про діяння, що містять ознаки злочину, віднесені законом до їх підслідності, а також в інших справах, переданих їм прокурором.

Колегії прокуратур є дорадчими органами і розглядають найбільш важливі питання, що стосуються додержання законності, стану правопорядку, діяльності органів прокуратури, виконання наказів Генерального прокурора України, кадрові питання, заслуховують звіти підпорядкованих прокурорів, начальників структурних підрозділів та інших працівників прокуратури.

На засіданнях колегій можуть заслуховуватися повідомлення і пояснення керівників міністерств, відомств, органів державного управління, нагляду та

контролю, підприємств, установ і організацій, їх об'єднань, інших посадових осіб з приводу порушень законодавства.

Рішення колегій доводяться до відома працівників органів прокуратури. У разі розбіжностей між прокурором і колегією він проводить в життя своє рішення, але зобов'язаний доповісти про це Генеральному прокурору України. Члени колегії можуть повідомити свою особисту думку Генеральному прокурору України, що може бути підставою для розгляду цих розбіжностей на колегії Генеральної прокуратури України.

ТЕМА 13. Прокурорський нагляд за додержанням і застосуванням законів

Предметом прокурорського нагляду за додержанням і застосуванням законів є:

- 1) відповідність актів, які видаються всіма органами, підприємствами, установами, організаціями та посадовими особами, вимогам Конституції України та чинним законам;
- 2) додержання законів про недоторканність особи, соціально-економічні, політичні, особисті права і свободи громадян, захист їх честі і гідності, якщо законом не передбачений інший порядок захисту цих прав;
- 3) додержання законів, що стосуються економічних, міжнаціональних відносин, охорони навколишнього середовища, митниці та зовнішньоекономічної діяльності.

Перевірка виконання законів проводиться за заявами та іншими повідомленнями про порушення законності, що вимагають прокурорського реагування, а за наявності приводів - також з власної ініціативи прокурора. Прокуратура не підміняє органи відомчого управління та контролю і не втручається у господарську діяльність, якщо така діяльність не суперечить чинному законодавству.

При здійсненні прокурорського нагляду за додержанням і застосуванням законів прокурор має право:

- 1) безперешкодно за посвідченням, що підтверджує займану посаду, входити у приміщення органів державної влади та органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності, підпорядкованості чи приналежності, до військових частин, установ без особливих перепусток, де такі запроваджено;
- 2) мати доступ до документів і матеріалів, необхідних для проведення перевірки, в тому числі за письмовою вимогою, і таких, що містять комерційну таємницю або конфіденційну інформацію, письмово вимагати подання в прокуратуру для перевірки зазначених документів та матеріалів, видачі необхідних довідок, у тому числі щодо операцій і рахунків юридичних осіб та інших організацій, для вирішення питань, пов'язаних з перевіркою;

- 3) отримувати від банків інформацію, яка містить банківську таємницю, що здійснюється у порядку та обсязі, встановлених Законом України "Про банки і банківську діяльність";
- 4) вимагати для перевірки рішення, розпорядження, інструкції, накази та інші акти і документи, одержувати інформацію про стан законності і заходи щодо її забезпечення;
- 5) вимагати від керівників та колегіальних органів проведення перевірок, ревізій діяльності підпорядкованих і підконтрольних підприємств, установ, організацій та інших структур незалежно від форм власності, а також виділення спеціалістів для проведення перевірок, відомчих і позавідомчих експертиз;
- 6) викликати посадових осіб і громадян, вимагати від них усних або письмових пояснень щодо порушень закону.

При виявленні порушень закону прокурор або його заступник у межах своєї компетенції мають право:

- 1) опротестовувати акти Прем'єр-міністра України, Кабінету Міністрів України, Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, виконавчих органів місцевих Рад, підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, а також рішення і дії посадових осіб;
- 2) вносити подання або протест на рішення місцевих Рад залежно від характеру порушень;
- 3) порушувати в установленому законом порядку кримінальну справу, дисциплінарне провадження або провадження про адміністративне правопорушення, передавати матеріали на розгляд громадських організацій;
- 4) давати приписи про усунення очевидних порушень закону;
- 5) вносити подання до державних органів, громадських організацій і посадовим особам про усунення порушень закону та умов, що їм сприяли;
- 6) звертатись до суду або господарського суду з заявою про захист прав і законних інтересів громадян, держави, а також підприємств та інших юридичних осіб.

ТЕМА 14. Акти прокурорського реагування

Протест прокурора

Протест на акт, що суперечить закону, приноситься прокурором, його заступником до органу, який його видав, або до вищого органу. У такому ж порядку приноситься протест на незаконні рішення чи дії посадової особи.

У протесті прокурор ставить питання про скасування акта або приведення його у відповідність із законом, а також припинення незаконної дії посадової особи, поновлення порушеного права.

Протест прокурора зупиняє дію опротестованого акта і підлягає обов'язковому розгляду відповідним органом або посадовою особою у десятиденний строк після його надходження. Про наслідки розгляду протесту в цей же строк повідомляється прокурору.

У разі відхилення протесту або ухилення від його розгляду прокурор може звернутися з заявою до суду про визнання акта незаконним. Заяву до суду може бути подано протягом п'ятнадцяти днів з моменту одержання повідомлення про відхилення протесту або закінчення передбаченого законом строку для його розгляду. Подача такої заяви зупиняє дію правового акта.

Припис прокурора

Письмовий припис про усунення порушень закону вноситься прокурором, його заступником органу чи посадовій особі, які допустили порушення, або вищестоящому у порядку підпорядкованості органу чи посадовій особі, які правомочні усунути порушення.

Письмовий припис вноситься у випадках, коли порушення закону має очевидний характер і може завдати істотної шкоди інтересам держави, підприємства, установи, організації, а також громадянам, якщо не буде негайно усунуто. Припис підлягає негайному виконанню, про що повідомляється прокурору.

Орган чи посадова особа можуть оскаржити припис вищестоящому прокурору, який зобов'язаний розглянути скаргу протягом десяти днів, або до суду.

Подання прокурора

Подання з вимогами усунення порушень закону, причин цих порушень і умов, що їм сприяють, вносяться прокурором, його заступником у державний

орган, громадську організацію або посадовій особі, які наділені повноваженням усунути порушення закону, і підлягає невідкладному розгляду. Не пізніше як у місячний строк має бути вжито відповідних заходів до усунення порушень закону, причин та умов, що їм сприяють, і про наслідки повідомлено прокурору.

Колегіальний орган, якому внесено подання, повідомляє про день засідання прокурору, який вправі особисто взяти участь у його розгляді.

Постанова прокурора

У разі порушення закону посадовою особою або громадянином прокурор, його заступник, залежно від характеру порушення закону, виносить мотивовану постанову про дисциплінарне провадження, провадження про адміністративне правопорушення або про порушення кримінальної справи щодо цих осіб.

Постанова про порушення дисциплінарного провадження або провадження про адміністративне правопорушення підлягає розгляду повноважною посадовою особою або відповідним органом у десятиденний строк після її надходження, якщо інше не встановлено законом.

У протесті, поданні, приписі або постанові прокурора обов'язково зазначається, ким і яке положення закону порушено, в чому полягає порушення та що і в який строк посадова особа або орган мають вжити до його усунення.

Прокурор за наявності передбачених законом підстав дає санкцію на затримання і видворення в примусовому порядку іноземного громадянина або особи без громадянства за межі України.

Право на дачу санкції у таких випадках належить Генеральному прокурору України, заступникам Генерального прокурора України, прокурорам Автономної Республіки Крим, областей і міст Києва і Севастополя.

ТЕМА 15. Нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство

Предметом нагляду є додержання законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство.

Нагляд має своїм завданням сприяти:

- 1) розкриттю злочинів, захисту особи, її прав, свобод, власності, прав підприємств, установ, організацій від злочинних посягань;
- 2) виконанню вимог закону про невідворотність відповідальності за вчинений злочин;
- 3) запобіганню незаконному притягненню особи до кримінальної відповідальності;
- 4) охороні прав і законних інтересів громадян, які перебувають під слідством;
- 5) здійсненню заходів щодо запобігання злочинам, усунення причин та умов, що сприяють їх вчиненню.

Здійснюючи нагляд, прокурор вживає заходів до узгодження дій правоохоронних органів у боротьбі зі злочинністю.

Прокурор вживає заходів до того, щоб органи дізнання і попереднього слідства:

- 1) додержували передбаченого законом порядку порушення кримінальних справ, розслідування діянь, що містять ознаки злочину, проведення оперативно-розшукових заходів, застосування технічних засобів, припинення та закриття справ, а також додержували строків провадження слідства та тримання під вартою;
- 2) при розслідуванні злочинів неухильно виконували вимоги закону про всебічне, повне і об'єктивне дослідження всіх обставин справи, з'ясовували обставини, які викривають чи виправдовують обвинуваченого, а також пом'якшують і обтяжують його відповідальність;
- 3) виявляли причини вчинення злочинів і умов, що сприяють цьому, вживали заходів до їх усунення.

Повноваження прокурора при здійсненні нагляду за додержанням законів органами попереднього слідства і дізнання визначаються кримінально-процесуальним законодавством

Прокурор має право в необхідних випадках доручати керівникам органів попереднього слідства, дізнання, внутрішніх справ, національної безпеки проведення у підвідомчих їм підрозділах перевірок з метою усунення порушень закону та забезпечення повного розкриття діянь, що містять ознаки злочину.

З метою захисту інтересів держави, а також громадян, які за станом здоров'я та з інших поважних причин не можуть захистити свої права, прокурор або його заступник подає чи підтримує поданий потерпілим цивільний позов про відшкодування збитків, заподіяних злочином.

ТЕМА 16. Підтримання державного обвинувачення та представництво інтересів громадянина або держави в суді

Прокурор, який бере участь у розгляді справ у судах, додержуючи принципу незалежності суддів і підкорення їх тільки закону, сприяє виконанню вимог закону про всебічний, повний і об'єктивний розгляд справ та постановленню судових рішень, що ґрунтуються на законі.

Прокурор може вступити в справу в будь-якій стадії процесу, якщо цього вимагає захист конституційних прав громадян, інтересів держави та суспільства, і зобов'язаний своєчасно вжити передбачених законом заходів до усунення порушень закону, хоч би від кого вони виходили. Прокурор має рівні права з іншими учасниками судового засідання.

Обсяг і межі повноважень прокурора, який бере участь у судовому процесі, визначаються процесуальним законодавством України.

Прокурор бере участь в судовому розгляді кримінальних справ залежно від характеру і ступеня суспільної небезпеки діяння. Підтримуючи державне обвинувачення, прокурор бере участь у дослідженні доказів, подає суду свої міркування щодо застосування кримінального закону та міри покарання підсудному. При цьому прокурор керується вимогами закону і об'єктивною оцінкою зібраних по справі доказів.

У разі, коли при розгляді справи прокурор дійде висновку, що дані судового слідства не підтверджують обвинувачення підсудного, він зобов'язаний відмовитись від обвинувачення.

Представництво прокуратурою інтересів громадянина або держави в суді полягає у здійсненні прокурорами від імені держави процесуальних та інших дій, спрямованих на захист у суді інтересів громадянина або держави у випадках, передбачених законом.

Підставою представництва у суді інтересів громадянина є його неспроможність через фізичний чи матеріальний стан або з інших поважних причин самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження а інтересів держави - наявність порушень або загрози порушень

економічних, політичних та інших державних інтересів внаслідок протиправних дій (бездіяльності) фізичних або юридичних осіб, що вчиняються у відносинах між ними або з державою.

Формами представництва є:

- звернення до суду з позовами або заявами про захист прав і свобод іншої особи, невизначеного кола осіб, прав юридичних осіб, коли порушуються інтереси держави, або про визнання незаконними правових актів, дій чи рішень органів і посадових осіб;
- участь у розгляді судами справ;
- внесення апеляційного, касаційного подання на судові рішення або заяви про їх перегляд за нововиявленими обставинами.

З метою вирішення питання наявності підстав для внесення касаційного подання у справі, розглянутій без участі прокурора, прокурор має право знайомитися з матеріалами справи в суді, робити виписки з неї, отримувати копії документів, що знаходяться у справі.

Прокурор самостійно визначає підстави для представництва у судах, форму його здійснення і може здійснювати представництво в будь-якій стадії судочинства в порядку, передбаченому процесуальним законом.

Право внесення апеляційного, касаційного і окремого подання на вироки, рішення, ухвали і постанови судів надається прокурору і заступнику прокурора в межах їх компетенції, незалежно від їх участі в розгляді справи в суді першої інстанції. Помічники прокурора, прокурори управлінь і відділів можуть вносити апеляційні, касаційні і окремі подання тільки у справах, у розгляді яких вони брали участь.

ТЕМА 17. Нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян

Предметом нагляду є додержання законності під час перебування осіб у місцях тримання затриманих, попереднього ув'язнення, виправно-трудових, інших установах, що виконують покарання або заходи примусового характеру, які призначаються судом, додержання встановленого кримінально-виконавчим законодавством порядку та умов тримання або відбування покарання особами у цих установах, їх прав і виконання ними своїх обов'язків.

Прокурор, який здійснює нагляд, *має право*:

- у будь-який час відвідувати місця тримання затриманих, попереднього ув'язнення, установи, в яких засуджені відбувають покарання, установи для примусового лікування і перевиховання, опитувати осіб, що там перебувають, знайомитись з документами, на підставі яких ці особи затримані, заарештовані, засуджені або до них застосовано заходи примусового характеру;
- перевіряти законність наказів, розпоряджень і постанов адміністрації цих установ, зупиняти виконання таких актів, опротестовувати або скасовувати їх у разі невідповідності законодавству, вимагати від посадових осіб пояснень з приводу допущених порушень;
- прокурор зобов'язаний негайно звільнити особу, яка незаконно перебуває в місцях тримання затриманих, попереднього ув'язнення, позбавлення волі або в установі для виконання заходів примусового характеру.

Постанови і вказівки прокурора щодо додержання встановлених законодавством порядку і умов тримання затриманих, заарештованих, засуджених до позбавлення волі та виконання інших покарань, а також осіб, до яких застосовано заходи примусового характеру, є обов'язковими і підлягають негайному виконанню.

ТЕМА 18. Адвокатура України: правове регулювання, принципи, організаційні форми та завдання її діяльності

Право на правову допомогу є найбільш гарантованим і справедливим засобом захисту прав і свобод людини та громадянина у правовій державі. Згідно зі ст. 1 Конституції Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава, а ст. 59 закріплює право кожного на правову допомогу. Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура.

Конституція України закріплює право кожної особи на правову допомогу. Це право гарантується державою, яка спрямовує на його реалізацію правоохоронну систему країни, діючи тим самим відповідно до міжнародно-правових вимог, зокрема Міжнародного пакту про громадянські і політичні права.

Правова допомога може знаходити свій вираз:

- 1) у наданні консультацій та роз'яснень з юридичних питань;
- 2) у наданні усних і письмових довідок щодо законодавства;
- 3) у складанні заяв, скарг та інших документів правового характеру;
- 4) у посвідченні копій відповідних документів;
- 5) у здійсненні представництва в суді, інших державних органах, перед громадянами та юридичними особами;
- 6) у правовому забезпеченні підприємницької та зовнішньоекономічної діяльності громадян;
- 7) у виконанні обов'язків відповідно до кримінально-процесуального та цивільно-процесуального законодавства тощо.

Ніхто не має права здійснювати будь-який вплив на особу у виборі нею захисника, форм та методів здійснення захисту своїх прав. Законом передбачено, що у досудовому провадженні кримінальної справи в ролі захисника допускається лише адвокат, а в судовому розгляді такої справи як захисники можуть бути допущені близькі родичі, опікуни або піклувальники, а також інші особи, визначені законодавством України.

Наданням правової допомоги на професійному рівні займаються адвокати, діяльність яких регламентується Законом України "Про адвокатуру" від 19 грудня 1992р.

Адвокатура України є добровільним професійним громадським об'єднанням, покликаним згідно з Конституцією України сприяти захисту прав, свобод та представляти законні інтереси громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, подавати їм іншу юридичну допомогу.

Діяльність адвокатури регулюється Конституцією України, цим Законом, іншими законодавчими актами України і статутами адвокатських об'єднань.

Адвокатура України здійснює свою діяльність на принципах верховенства закону, незалежності, демократизму, гуманізму і конфіденційності.

Адвокатські об'єднання діють на засадах добровільності, самоврядування, колегіальності та гласності. Реєстрація адвокатських об'єднань провадиться у Міністерстві юстиції України в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України. Адвокатські об'єднання письмово повідомляють місцеві органи влади про свою реєстрацію, а адвокати - про одержання свідоцтва на право займатися адвокатською діяльністю.

Порядок утворення, діяльності, реорганізації та ліквідації адвокатських об'єднань, структура, штати, функції, порядок витрачання коштів, права та обов'язки керівних органів, порядок їх обрання та інші питання, що належать до їх діяльності, регулюються статутом відповідного об'єднання.

ТЕМА 19. Правовий статус адвоката: права, обов'язки та повноваження.

Види адвокатської діяльності

Адвокатом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту, стаж роботи за спеціальністю юриста або помічника адвоката не менше двох років, склав кваліфікаційні іспити, одержав свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю та прийняв Присягу адвоката України.

Адвокат не може працювати в суді, прокуратурі, державному нотаріаті, органах внутрішніх справ, служби безпеки, державного управління. Адвокатом не може бути особа, яка має судимість.

Адвокати дають консультації та роз'яснення з юридичних питань, усні і письмові довідки щодо законодавства; складають заяви, скарги та інші документи правового характеру; посвідчують копії документів у справах, які вони ведуть; здійснюють представництво в суді, інших державних органах перед громадянами та юридичними особами; подають юридичну допомогу підприємствам, установам, організаціям; здійснюють правове забезпечення підприємницької та зовнішньоекономічної діяльності громадян і юридичних осіб, виконують свої обов'язки відповідно до кримінально-процесуального законодавства у процесі дізнання та попереднього слідства.

Адвокат може здійснювати й інші види юридичної допомоги, передбачені законодавством.

Адвокат має право займатись адвокатською діяльністю індивідуально, відкрити своє адвокатське бюро, об'єднуватися з іншими адвокатами в колегії, адвокатські фірми, контори та інші адвокатські об'єднання, які діють відповідно до цього Закону та статутів адвокатських об'єднань.

Крім того, при здійсненні професійної діяльності адвокат **має право**:

- 1) представляти і захищати права та інтереси громадян і юридичних осіб за їх дорученням у всіх органах, підприємствах, установах і організаціях, до компетенції яких входить вирішення відповідних питань;
- 2) збирати відомості про факти, які можуть бути використані як докази в цивільних, господарських, кримінальних справах і справах про адміністративні правопорушення, зокрема:

- запитувати і отримувати документи або їх копії від підприємств, установ, організацій, об'єднань, а від громадян - за їх згодою;
- ознайомлюватися на підприємствах, в установах і організаціях з необхідними для виконання доручення документами і матеріалами, за винятком тих, таємниця яких охороняється законом;
- отримувати письмові висновки фахівців з питань, що потребують спеціальних знань;
- застосовувати науково-технічні засоби відповідно до чинного законодавства;
- доповідати клопотання і скарги на прийомі у посадових осіб та відповідно до закону одержувати від них письмові мотивовані відповіді на ці клопотання і скарги;
- бути присутнім при розгляді своїх клопотань і скарг на засіданнях колегіальних органів і давати пояснення щодо суті клопотань і скарг;

3) виконувати інші дії, передбачені законодавством.

При здійсненні своїх професійних обов'язків адвокат зобов'язаний неухильно додержувати вимог чинного законодавства, використовувати всі передбачені законом засоби захисту прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб і не має права використовувати свої повноваження на шкоду особі, в інтересах якої прийняв доручення, та відмовитись від прийнятого на себе захисту підозрюваного, обвинуваченого, підсудного.

Адвокат не має права прийняти доручення про подання юридичної допомоги у випадках, коли він у даній справі подає або раніше подавав юридичну допомогу особам, інтереси яких суперечать інтересам особи, що звернулася з проханням про ведення справи, або брав участь як слідчий, особа, що провадила дізнання, прокурор, громадський обвинувач, суддя, секретар судового засідання, експерт, спеціаліст, представник потерпілого, цивільний позивач, цивільний відповідач, свідок, перекладач, понятий, а також коли в розслідуванні або розгляді справи бере участь посадова особа, з якою адвокат перебуває в родинних стосунках.

Слід також наголосити на тому, що адвокат зобов'язаний зберігати адвокатську таємницю. Предметом адвокатської таємниці є питання, з яких громадянин або юридична особа зверталися до адвоката, суть консультацій, порад, роз'яснень та інших відомостей, одержаних адвокатом при здійсненні своїх професійних обов'язків.

Дані попереднього слідства, які стали відомі адвокату у зв'язку з виконанням ним своїх професійних обов'язків, можуть бути розголошені тільки з дозволу слідчого або

прокурора. Адвокати, винні у розголошенні відомостей попереднього слідства, несуть відповідальність згідно з чинним законодавством.

Адвокату, помічнику адвоката, посадовим особам адвокатських об'єднань забороняється розголошувати відомості, що становлять предмет адвокатської таємниці, і використовувати їх у своїх інтересах або в інтересах третіх осіб.

Гарантії адвокатської діяльності

Професійні права, честь і гідність адвоката охороняються законом. Забороняється будь-яке втручання в адвокатську діяльність, вимагання від адвоката, його помічника, посадових осіб і технічних працівників адвокатських об'єднань відомостей, що становлять адвокатську таємницю. З цих питань вони не можуть бути допитані як свідки.

Документи, пов'язані з виконанням адвокатом доручення, не підлягають оглядові, розголошенню чи вилученню без його згоди. Забороняється прослуховування телефонних розмов адвокатів у зв'язку з оперативно-розшуковою діяльністю без санкції Генерального прокурора України, його заступників, прокурорів Республіки Крим, області, міста Києва.

Не може бути внесено подання органом дізнання, слідчим, прокурором, а також винесено окрему ухвалу суду щодо правової позиції адвоката у справі.

Адвокату гарантується рівність прав з іншими учасниками процесу.

Кримінальна справа проти адвоката може бути порушена тільки Генеральним прокурором України, його заступниками, прокурорами Республіки Крим, області, міста Києва. Адвоката не можна притягнути до кримінальної, матеріальної та іншої відповідальності або погрожувати їй застосуванням у зв'язку з поданням юридичної допомоги громадянам та організаціям згідно з законом.

ТЕМА 20. Інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в Україні

Конституцією вперше в Україні запроваджено посаду Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, на якого покладається завдання здійснення парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина. Аналогічна посада існує в багатьох країнах світу, де називається дещо інакше – *омбудсман, народний захисник* тощо.

Уповноважений Верховної Ради з прав людини призначається на посаду та звільняється з неї Верховною Радою України (п. 17 ст. 85 Конституції). Він розглядає звернення, заяви і скарги громадян з приводу порушення їхніх прав та свобод, а також вживає заходів до відшкодування громадянам шкоди, заподіяними зазначеними порушеннями.

Уповноважений Верховної Ради з прав людини має право звертатися до Конституційного Суду з питань відповідності Конституції (конституційності) законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим (ст. 150 Конституції).

Уповноважений є підзвітним лише Верховній Раді України. Він діє незалежно від будь-якої влади, не пов'язаний жодним імперативним мандатом. Його посада не сумісна з політичною діяльністю, перебуванням на іншій посаді в органах державної виконавчої влади і в органах місцевого самоврядування, членством у політичній партії чи профспілках, заняттям підприємницькою діяльністю чи іншою оплачуваною роботою, окрім наукової чи викладацької.

Таким чином, інститут Уповноваженого Верховної Ради з прав людини є важливою гарантією забезпечення прав і свобод людини і громадянина, передбаченою Конституцією України. Він виступає додатковим (субсидіарним) засобом захисту прав і свобод людини щодо інших правозахисних механізмів, усуває прогалини і компенсує недоліки судових засобів захисту прав людини, парламентського контролю і відомчого контролю за адміністративними органами.

Для нашого законодавства інститут Уповноваженого Верховної Ради з прав людини є цілком новим. А от практика існування цього інституту в інших країнах підтвердила його значення для захисту і забезпечення прав і свобод людини.

Право звернення за захистом своїх порушених прав до Уповноваженого Верховної Ради з прав людини надається кожному згідно з п. 3 ст.55 Конституції України. Слід зазначити, що *"діяльність Уповноваженого доповнює існуючі засоби захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, не відмінює їх і не тягне перегляду компетенції державних органів, які забезпечують захист і поновлення порушених прав і свобод"* (ч.2 ст.4 Закону України "Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини"). Уповноважений здійснює свою діяльність незалежно від інших державних органів та посадових осіб, він користується правом недоторканності на весь час своїх повноважень, при здійсненні своєї компетенції Уповноважений керується Конституцією України, законами України, чинними міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою.

Кожен громадянин України або інша особа, що на законних підставах перебуває на території України, має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, який здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав та свобод людини і громадянина .

ТЕМА 21. Напрями та гарантії діяльності Уповноваженого з прав людини за законодавством України

Конституційні норми, що стосуються Уповноваженого, напрямів та гарантій його діяльності, порядку звернення до нього із заявами та скаргами, проведення перевірок та інших питань конкретизуються і доповнюються правовими нормами Закону України "Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини" від 23 грудня 1997 р.

Згідно з цим Законом, діяльність Уповноваженого спрямовується на:

- захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та чинними міжнародними договорами України;
- додержання та повагу до прав і свобод людини і громадянина суб'єктами, зазначеними у законі;
- запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина, сприяння їх поновленню;
- сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини і громадянина у відповідність із Конституцією України, міжнародними стандартами у цій галузі;
- поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва у галузі прав і свобод людини і громадянина;
- запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод;
- сприяння правовій поінформованості населення та захист конфіденційності інформації про особу.

Таким чином, законодавець наділив Уповноваженого широкою сферою компетенції, оскільки він має право приймати звернення громадян і реагувати на порушення їх прав і свобод з боку будь-яких органів, посадових і службових осіб. Винятки становлять тільки звернення, які розглядаються судами.

Крім проаналізованих вище інституційних механізмів захисту своїх прав та свобод на національному і міжнародному рівнях, особа має можливість захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань також іншими, не забороненими законом

засобами, зокрема зверненням до громадськості, використовуючи засоби масової інформації тощо.

РОЗДІЛ ІХ

МІЖНАРОДНІ ЗАСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

ТЕМА 1. Входження України до міжнародної системи захисту прав людини: проблематика сьогодення

У складній та багатоаспектній проблемі входження України до міжнародної системи захисту прав людини вважаємо за доцільне виділити чотири аспекти.

Перший з них — гносеологічний, пов'язаний з генезисом прав людини у контексті загального розвитку цивілізації та політико-правової думки. Це проблеми, пов'язані з історичним розвитком прав людини спершу як категорії морально-етичної, духовно-культурної, а потім як політико-правової.

На багатьох етапах такого розвитку Україна йшла в авангарді інших держав. Так, важливим етапом історичного розвитку ідеї прав людини стало законодавство Київської Русі X — XI ст., згідно з яким правове положення людини було набагато вищим, ніж, наприклад, за давньогерманським правом. У той час як смертної кари не було в Київській Русі, у Східній Саксонії смертна кара існувала на державному рівні у формі повішання, колесування, четвертування, відрубання голови, спалення на вогнищі.

В Україні у 1710 р. було прийнято одну з перших демократичних конституцій світу, а у 1918 р. — Закон "Про національно-персональну автономію", перший законодавчий акт, який проголошував права націй.

Поряд з розвитком ідеї прав людини та громадянина, структуруванням поняття прав людини, переосмисленням ідеї універсальності прав людини з урахуванням регіональних особливостей проходив і процес становлення науки прав людини як на міжнародному, так і на внутрішньодержавному рівнях, розвиток її інститутів, категорій та понять. Цей розвиток проходив у тісному взаємозв'язку з розвитком міжнародного гуманітарного права та міжнародного кримінального права.

Другий аспект аналізованої проблеми — це становлення міжнародної системи захисту прав людини та участь України в цьому процесі. Виходячи з розуміння міжнародної системи захисту прав людини як системи всесвітніх (універсальних) та

регіональних засобів забезпечення прав людини, які створені і використовуються всесвітнім співтовариством в особі Організації Об'єднаних Націй та регіональними організаціями, ми включаємо сюди універсальні та регіональні міжнародно-правові акти з прав людини та універсальні і регіональні органи по спостереженню, контролю за дотриманням основних прав людини (комісії, комітети) та по захисту цих прав (суди, трибунали).

Україна як одна з держав — засновниць ООН входить до всесвітньої системи захисту прав людини з 1945 р., беручи участь у розробці міжнародно-правових актів з прав людини та в роботі контрольних і правозахисних органів ООН.

Однак про реальний, самостійний етап цієї участі можемо говорити, починаючи з 1991 р., коли Україна як незалежна держава стала суб'єктом міжнародного права. Термін перебування України в європейській системі захисту прав людини значно коротший і починається з листопада 1995 р., коли Україна стала членом Ради Європи. Крім того, в січні 1992 р. Україна була офіційно визнана як одна з повноправних держав — учасниць НБСЄ (нині ОБСЄ).

Та, попри недовгий час перебування в європейській системі захисту прав людини, його результативність очевидна. Саме протягом цього короткого терміну Україна досягла конкретних результатів у сфері забезпечення прав людини, серед яких визнання юрисдикції Європейського суду з прав людини і реальне здійснення громадянами України свого права на міжнародний захист, скасування смертної кари тощо.

Третій аспект проблеми участі України в міжнародній системі захисту прав людини — це імплементація міжнародно-правових норм з прав людини в законодавство України. Права людини, гарантовані Конституцією 1996 р., чітко сформульовані і відповідають міжнародно-правовим стандартам, а в дечому і перевершують їх.

До позитивів можна віднести і те, що обмеження цих прав та свобод людини також однозначно визначені в Основному Законі. У цілому Конституцією України передбачено не більше десяти підстав для обмеження прав і свобод людини, в той час як у міжнародно-правових актах та й у конституціях багатьох країн світу їх значно більше.

Разом з тим у законодавстві України є багато норм з прав людини, які перебувають у колізії з іншими законодавчими нормами, нормами Конституції України та міжнародно-правовими нормами.

Четвертим аспектом проблеми входження України до міжнародної системи захисту прав людини є контрольна та правозахисна практика України як засіб імплементації міжнародно-правових норм щодо прав людини.

Перед Україною стоять серйозні проблеми реалізації проголошених у Конституції прав людини, особливо соціальних та економічних, а також міжнародно-правових актів з прав людини, ратифікованих Україною. Однак проблема імплементації — це проблема, яка стоїть перед міжнародним співтовариством у цілому. Розробивши досить розгалужену систему міжнародних норм з прав людини, міжнародне право не створило дієвого механізму їх імплементації.

Однак задекларовані у Конституції України права людини мають всі шанси бути реалізованими в майбутньому за умови, що зовнішні і внутрішні чинники сприятимуть цьому чи бодай не перешкоджатимуть вільно розвиватись на шляху до демократичного суспільства та верховенства права.

ТЕМА 2. Здійснення захисту основних прав людини міжнародними механізмами та національними судами

Розвиток міжнародних стандартів з прав людини, підвищення ролі міжнародних механізмів у їх забезпеченні свідчать про становлення на сучасному етапі права людини на міжнародний захист. Коли йдеться про міжнародний захист прав людини, міжнародне співробітництво у цій галузі, то обов'язково виникає питання співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права, міжнародної й національної правосуб'єктності індивіда, міжнародних та внутрішньодержавних механізмів забезпечення прав людини.

Відомо, що на міжнародному рівні створені та функціонують як судові органи, наприклад, Європейський суд з прав людини, так і контрольні, в тому числі квазісудові, органи, такі як, наприклад, Комітет з прав людини, Комітет проти катувань, створений на основі Конвенції про заборону катувань тощо.

Розвиток міжнародних органів, покликаних сприяти дотриманню прав і свобод людини, і доступ індивідів у ці органи свідчить про те, що індивід усе тісніше починає прямо торкатись міжнародного права. Світовій судовій практиці відомо немало випадків, коли суди визнавали обґрунтованість приватних позовів, пов'язаних з міжнародним правом. Винесено чимало вироків за порушення міжнародно-правових норм, і передусім норм міжнародного гуманітарного права. У липні 1998 р. прийнято Статут Міжнародного карного суду, і йде процес його ратифікації державами. Зростає і кількість справ, які ініціювались приватними особами і були пов'язані з порушеннями міжнародного права власним урядом.

Радянська наука довго стояла на одностайному запереченні можливості володіння індивідом міжнародною правосуб'єктністю, а отже, можливості звертатись для захисту своїх прав у міжнародні правозахисні органи.

Після проголошення незалежності Україна визнала за своїми громадянами право звертатись до міжнародних контрольних та правозахисних органів за захистом порушених прав. Після вступу до Ради Європи Україна ратифікувала Європейську конвенцію про захист прав людини та основних свобод разом з Протоколами 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 11, на основі яких будь-яка особа, неурядова організація або група осіб можуть

звертатись із заявами про порушення викладених у Конвенції або протоколах до неї прав до Європейського суду з прав людини.

Разом з тим багато аспектів захисту прав і свобод людини продовжують входити до внутрішньої компетенції держави, а порядок забезпечення навіть міжнародних стандартів з прав людини продовжує залишатись переважно внутрішньою справою держави, оскільки реальна можливість здійснення основних прав людини конкретною особою забезпечується насамперед юридичними механізмами держави.

Слід зауважити, що ефективність норми про примат міжнародного права над внутрішнім значною мірою залежить від наявності відповідного правового механізму, здатного забезпечити її дотримання.

Важливу роль у цій справі покликані відігравати суди, які наділені повноваженням безпосередньо використовувати міжнародне право. Для цього необхідна не тільки певна підготовка суддів, а й забезпечення їх необхідною інформацією, включаючи позицію уряду з конкретних питань.

Водночас, якщо правова система держави не передбачає дії самих міжнародних договорів на території держави, то суди та інші правозастосувальні органи, очевидно, не керуватимуться самими міжнародними стандартами з прав людини при вирішенні конкретної справи.

Отже, з одного боку, як свідчить практика діяльності міжнародних контрольних та правозахисних механізмів у галузі прав людини, вони найефективніші там і тоді, де і коли держави самі готові виявляти турботу про права людини. За залізну завісу диктаторських режимів зусилля міжнародних контрольних механізмів, звичайно, проникають із труднощами. З іншого боку, внутрішньодержавні суди все частіше самі застосовують норми міжнародного права, що позбавляє їхніх громадян необхідності звертатись до міжнародних правозахисних органів.

ТЕМА 3. Порівняння процедур подання індивідуальних звернень згідно з Європейською конвенцією та Міжнародним пактом про громадянські та політичні права (МПГП)

Згідно з ч. 4 ст. 55 Конституції України, *"кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна"*.

Серед таких міжнародних контрольних та правозахисних органів для громадян України найважливішими є Комітет ООН з прав людини та Європейський суд з прав людини. З огляду на це цікаво порівняти процедури індивідуальних звернень до цих органів з метою визначення сильних та слабких сторін кожного з них.

Протягом багатьох років розгляд індивідуальних петицій здійснювала виключно Європейська комісія з прав людини та Європейський суд. Однак на даному етапі Європейська конвенція вже не є єдиним засобом захисту людей, чиї права порушені і які не змогли домогтись відновлення їх у своїй державі.

Система індивідуальних подань є центральною у Страсбурзькому досвіді, в той час як у Женевському ця система відіграє менш важливу роль, оскільки акцент робиться на обов'язковому доданні звітів держав, аналіз яких, як зазначалось, є основною функцією для Комітету з прав людини.

Міждержавні скарги можливі в обох системах. Однак, якщо держави — сторони Європейської конвенції зобов'язані визнати компетенцію страсбурзьких органів розглядати міждержавні скарги, то згідно з МПГП механізм міждержавних скарг є факультативним.

Згідно з Факультативним протоколом, подання від індивідів можуть бути зареєстровані тільки тоді, коли вони містять скарги проти тих держав, які ратифікували і Пакт, і Факультативний протокол. Розгляд цих скарг підлягає виключно Комітетові з прав людини.

Комітет якнайшвидше визначає прийнятність подання, після чого рішення про прийнятність та всі відповідні документи передаються державі-відповідачу. Держава повинна протягом шести місяців надати письмові пояснення Комітетові. Ці зауваження

держави знову передаються авторові подання, який може надати додаткову інформацію протягом трьох тижнів.

Комітет розглядає письмову інформацію обох сторін, формулює свої висновки щодо подання і передає їх авторові та державі-відповідачу. Комітет також має право проводити незалежне розслідування чи заслуховувати сторони. Остаточне рішення Комітету не є обов'язковим. Його сила полягає в міжнародному авторитеті самого Комітету, а також у зобов'язаннях держав, котрі ратифікували Пакт і Протокол.

Яким чином вирішується питання про недопустимість подання скарг до Страсбурга та Женеви одночасно? Ст. 62 Європейської конвенції передбачає, що держави-сторони не можуть подавати звернення щодо спору, який виникає внаслідок тлумачення або застосування Євроконвенції, до інших міжнародних органів. Більше того, зазначається, що Європейський суд не розглядає індивідуальні заяви, якщо вони за своєю суттю розглядають питання, що вже було розглянуте судом або шляхом іншої процедури міжнародного розслідування чи врегулювання, і якщо вони не містять ніякої нової відповідної інформації.

Європейська конвенція (ст. 34) наділяє Європейський суд повноваженнями приймати заяви про порушення прав від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, у той час як Комітет з прав людини може приймати подання тільки від осіб. В обох міжнародно-правових системах це має бути потерпіла особа.

Найважливіша відмінність стосовно прийняття заяв полягає в часових лімітах. Згідно зі ст. 35, Євроконвенції Суд може прийняти заяву до розгляду тільки після використання всіх національних засобів захисту і впродовж шести місяців від дати прийняття остаточного рішення, в той час як часового бар'єру щодо процедури в Женеві немає.

Усні слухання та можливість незалежного розслідування — найважливіша риса страсбурзької системи. Факультативний протокол ані не дозволяє, ані не забороняє можливість їх, однак у випадку усних слухань додаткові видатки лягають на позивача, оскільки система ООН не передбачає, на відміну від Страсбурга, матеріальної допомоги.

Страсбурзька система передбачає можливість переговорів та мирного врегулювання спору між сторонами, в той час як Факультативний протокол не передбачає можливості дружнього врегулювання.

Нарешті, якщо висновки Комітету розглядаються як рекомендації, то рішення Європейського суду є обов'язковим у міжнародному праві. Реформа правозахисної системи Ради Європи, націлена на подолання бюрократії та анахронізмів у цій системі, як показав час, що минув після проведення такої реформи, привернула ще більше позивачів до Страсбурга.

ТЕМА 4. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод в судах європейських держав та перспективи її застосування в Україні

Україна, ратифікувавши Європейську конвенцію про захист прав людини та основних свобод і протоколи № 1, 2, 4, 7 та 11 до Конвенції, інкорпорувала Конвенцію в національну правову систему та визнала обов'язковою юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції.

Для України це цілком новий механізм захисту прав людини, введення якого ускладнюється багатьма чинниками, зокрема, проблемами реформування самої судової системи в Україні.

Це ускладнюється ще й тим, що Україна є державою з континентальною системою права, в той час як право Європейського суду — прецедентне, а отже, перед суддями України гостро стоїть проблема вивчення та шляхів застосування не тільки норм Конвенції, а й прецедентних рішень Європейського суду.

Аналіз стану інкорпорації Конвенції в національне законодавство України, узагальнення практики європейських держав щодо інкорпорації Конвенції та застосування ними прецедентного права Страсбурзького суду необхідний для визначення ефективних способів застосування Конвенції та рішень Європейського Суду судами України.

Отже, громадяни України, а також ті, хто на законних підставах перебувають на її території, реалізують право, яке надає їм Конституція України, а саме: *"...після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна"*.

Таке саме право гарантує будь-якій особі, неурядовій організації або групі осіб і Конвенція у випадку, коли одне з прав, викладених у ній, порушено однією з договірних сторін (ст. 34).

При цьому мають бути вичерпані всі національні засоби захисту, термін від дати прийняття остаточного рішення на національному рівні не повинен перевищувати шести

місяців і питання до цього не могло розглядатись Європейським судом чи шляхом іншої процедури міжнародного розслідування або врегулювання (ст. 35).

Як зазначалось вище, згідно зі ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, визнаються частиною національного законодавства України. Разом з тим, у ч. 2 цієї статті зазначається, що укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

Верховний Суд також: звернув увагу судів на те, що *"...згідно з ч. 2 ст. 57 Конституції є нечинними, а отже, не можуть застосовуватись ті закони та інші нормативно-правові акти (а значить, і міжнародні договори), що визначають права й обов'язки громадян, які не доведені до відома населення у встановленому законом порядку"*. Це означає, що судові рішення не може ґрунтуватись на неоприлюднених нормативно-правових актах.

Визнавши Конвенцію поряд з іншими міжнародними договорами, що пройшли ратифікацію, частиною національного законодавства, вищою за статусом від звичайних законів, але такою, що посідає друге місце після Конституції, Україна наслідувала практику Франції, Кіпру, Греції, Іспанії та деяких інших держав.

Найпрогресивнішою в питанні інкорпорації Конвенції виявилась Австрія, яка надала положенням Конвенції статусу норм Конституції. Послідовною у визнанні примату міжнародних норм є і судова практика Голландії. Тут суди не тільки тлумачать закони у світлі міжнародних договорів, а й відмовляються їх застосовувати у випадку протиріччя міжнародним договірним нормам. Пріоритет останніх визнається щодо всього законодавства, включаючи конституційне.

З іншого боку, велика кількість договірних сторін вважають чи до недавнього часу вважали, що національне право і договірне право — цілком відмінні правові системи, і договори не можуть набути статусу національного законодавства до того часу, поки вони не введені спеціальними законами.

Так, закони про інкорпорацію Конвенції в національне право набули чинності у Данії в 1992 році, Ісландії — в 1994 році, Швеції — в 1995 році. Згідно з Законом про інкорпорацію Конвенції у Швеції, Конвенція набула статусу звичайного закону, однак було також прийнято положення до Конституції, відповідно до якого закон чи інший нормативний акт не повинні прийматись всупереч зобов'язанням Швеції згідно з

Конвенцією. Іншими словами, закон чи нормативний акт, який суперечить Конвенції, суперечить і Конституції.

Насправді лише невелика група правників-міжнародників дотримується тієї точки зору, що держави зобов'язані інкорпорувати Конвенцію в національне право. З цього приводу існує чітка позиція Європейського суду, який неодноразово підкреслював, що для держави не існує такого юридичного обов'язку.

Хотілося б також зазначити, що дійсний статус міжнародного права в національній правовій системі визначається не лише конституційними нормами. Він передусім визначається бажанням національних судів застосовувати норми міжнародного права у своїх рішеннях. Саме так працюють суди більшості європейських держав, прямо застосовуючи положення Конвенції.

Зазначимо, що певний прогрес щодо цього мають і деякі держави СНД, наприклад, Російська Федерація, де Конституційний Суд визнав неконституційними окремі положення Кодексу законів про працю, оскільки вони порушували загальновизнані принципи та норми міжнародного права.

В Україні правам людини присвячено розділ II Конституції України "Права, свободи та обов'язки людини і громадянина", в якому перелік прав людини виходить за рамки гарантованих Конвенцією. Однак це не може стати перешкодою застосуванню Конвенції, стаття 53 якої передбачає, що *"ніщо в цій Конвенції не може тлумачитись як таке, що обмежує або порушує будь-які права й основні свободи людини, які можуть гарантуватися законами будь-якої Високої Договірної Сторони чи будь-якою іншою угодою, в якій вона бере участь"*.

Оскільки система права Європейського суду є прецедентною, національні суди європейських держав, включаючи ті, де діє континентальна система права, застосовують прецедентне право Страсбурзького Суду.

Важливим для України як держави, в якій ніколи не застосовувалось прецедентне право у рішеннях судів і де не існує необхідних законодавчих підстав для такого застосування, є вивчення досвіду застосування Конвенції та права Європейського суду у шведській правовій системі, котра також є континентальною.

Крім того, очевидно, що в недалекому майбутньому суди України повинні будуть у своїх рішеннях застосовувати не тільки норми Європейської конвенції, а й рішення Європейського суду, в яких дається тлумачення Конвенції, а тому знати прецедентне

право Європейського суду українські судді та інші суб'єкти захисту прав людини будуть зобов'язані.

Оскаржуючи в судах України порушення своїх прав, люди можуть і повинні у позовах спиратись на статті Європейської конвенції та рішення Європейського Суду, що передбачає знання цих документів та участь кваліфікованих захисників. Це прискорить застосування міжнародно-правових актів судами України.

В цілому активізація застосування Європейської конвенції та рішень Європейського суду національними судами відповідає тенденції зростання ролі національних судів у функціонуванні міжнародного права, поглибленню взаємозв'язку міжнародного та національного права. Застосовуючи міжнародні норми з прав людини, національні суди тим самим стверджують міжнародні стандарти в цій надзвичайно важливій сфері.

ТЕМА 5. Рішення Європейського суду з прав людини та їх реалізація в національному праві

Двадцяте століття розпочалося під знаком суверенних держав. Спочатку це означало, що держави були вправі застосовувати насилля, розпочинати і вести війни, що під суверенітетом розумілося право не слідувати нормам міжнародного права і що диктатори, вчиняючи агресії і будучи винуватцями масових убивств, могли виправдати свої дії тим, що діяли в інтересах держави, при цьому називаючи порушення прав людини внутрішніми справами держави.

У результаті цього індивідуум розглядався як об'єкт міжнародного публічного права, а не як його суб'єкт.

У кінці минулого століття держави також суверенні, проте вже їх суверенітет контрольований правом, особливо міжнародним публічним правом, а права людини більше не вважаються внутрішніми справами держави.

Сьогодні ми спостерігаємо продовження модифікації національного та міжнародного права. З'являються нові типи правопорядку: європейське право і, як його складова частина, правове регулювання, пов'язане з реалізацією Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини.

Європейський суд з прав людини теж слугує яскравим прикладом зміни парадигм.

Для початку слід визначитись з тим, що Європейський суд з прав людини не є ізольованою інстанцією. Він перебуває у тісних зв'язках та здійснює співробітництво з національними судовими інстанціями, а особливо Верховними та Конституційними судами, оскільки першочергова відповідальність за дотримання і захист гарантованих Конвенцією прав та свобод покладається на національні системи судочинства.

Саме тому в Конвенції неабияке значення приділяється процесуальним гарантіям в національному праві. Це знаходить свій вияв у принципі вичерпання внутрішніх засобів правового захисту, у відповідності до якого потенціальний подавач скарги до Європейського суду спочатку повинен використати усі засоби захисту, що надані йому національним законодавством.

Таку вимогу ми можемо прослідкувати в нормативних положеннях Конвенції (а саме у ст. 5, 6, 13). Крім того, Європейський суд у своїх рішеннях визнав, що матеріальні норми Конвенції також містять процесуальні гарантії.

Таке велике значення процесуальних гарантій підкреслює сутність Конвенції як субсидіарної системи захисту прав людини, котра функціонує найкращим чином за умови розгляду заявлених правопорушень спочатку у рамках національного судочинства. Європейський суд не може замінити собою компетентні національні інстанції, оскільки зворотне означало б ігнорування субсидіарно-правового механізму захисту прав людини, встановленого Конвенцією.

Субсидіарність правового механізму, встановленого Конвенцією, виявляється в двох аспектах. Перший аспект має виключно практичне значення. Міжнародний суд із 41 державою-учасницею Конвенції та 800 мільйонами потенційних заявників не може, та й не повинен функціонувати як суд першої чи апеляційної інстанції. Такий суд не може заслуховувати справи так, як це роблять національні суди, а отже, не може настільки глибоко та детально розглядати суть справи.

І справа не тільки в тому, що Європейський суд захлинувся б у потоці скарг.

Очевидно, що судді національних судових інстанцій, з огляду на їх специфічні знання і здатність швидко і якісно розглянути справу по суті, краще кваліфіковані для того, щоб правильно оцінити матеріали справи і застосувати право, таким чином забезпечити дієвий правовий захист.

Другий аспект, у якому проявляється субсидіарність механізму захисту прав людини, є більш теоретичним.

У вільному суспільстві права людини, демократія і правова держава повинні сприйматись як одне ціле. Ці поняття є центральними у Конвенції.

Обмеження прав і свобод людини повинні мати законодавчу основу, а не становити собою самовільне втручання в охоронювані інтереси. Законодавча основа в свою чергу формується демократично обраним парламентом, що надає цим обмеженням легітимного характеру.

У зв'язку з цим Європейський суд повинен діяти з певною стриманістю (judicial self-restraint) у тих випадках, коли він визначає, які обмеження прав і свобод людини необхідні в демократичному суспільстві.

Так, якщо обмеження прав людини засновані на законі і переслідують легітимну мету, органи національної влади володіють певною свободою розсуду, що бере свій початок з легітимності демократично вираженої волі народу.

Проте така свобода розсуду не є необмеженою. Там, де обмеження прав людини конфліктує із звичайною практикою застосування демократичних норм, свобода розсуду дуже обмежена.

Питання про те, що найкращим чином слугує суспільним інтересам, а що – інтересам приватним, з максимальною ефективністю може вирішуватись на національному рівні. У цьому і полягає другий аспект субсидіарності механізму захисту прав людини.

Оскільки обмеження прав людини в інтересах суспільства повинні співвідноситись з інтересами індивідуума, Європейський суд як складова субсидіарної системи правозахисту покликаний захищати індивідуальні права людини від ексцесів більшості.

Для цього, безумовно, аж ніяк не достатньо декларувати, що текст Конвенції є частиною національного права. Необхідно також усвідомити, важливість рішень Європейського суду з прав людини для держави-відповідача.

Хотілося б також зазначити, що істинною метою Конвенції повинно стати зведення стандартів захисту прав людини в державах-учасниках до спільного мінімального стандарту.

Ми повинні прагнути до загальноєвропейського конституційного порядку захисту прав людини, при якому громадяни знаходили б захист своїх прав та свобод у рамках національної правової системи.

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

ПОНЯТЬ, ЩО ЧАСТО ЗУСТРІЧАЮТЬСЯ У ПОСІБНИКУ

- Абсентеїзм* – байдуже ставлення людей до виконання своїх громадсько-політичних прав та обов'язків, передусім до участі у виборах.
- Абсолютизм* – абсолютна, тобто необмежена самодержавна влада, форма державного правління, яка ґрунтується на самоуправстві володаря і виключає наявність органів політичної влади, незалежних від волі монарха.
- Адвокатура* – добровільне професійне об'єднання юристів, покликане згідно з Конституцією України сприяти захисту прав, свобод та представляти законні інтереси громадян України, іноземців, осіб без громадянства, юридичних осіб, надавати їм іншу правову допомогу.
- Алібі* – перебування певної особи в момент скоєння злочину в іншому місці як доказ фізичної непричетності її до скоєного злочину.
- Аліменти* – обов'язок утримання у визначених законом випадках одним членом сім'ї іншого, який потребує такої допомоги.
- Амністія* – повне або часткове звільнення від покарання осіб, які скоїли злочини.

Апартеїд

- політика і практика расової дискримінації з метою встановлення та підтримання панування однієї расової групи людей над будь-якою іншою расовою групою та систематичного гноблення такої групи.

Апатриди

- особи без громадянства, тобто особи, що не є громадянами України і не мають громадянство будь-якої іншої держави.

Апеляція

- одна з форм оскарження судових рішень у цивільних та кримінальних справах до суду вищої (апеляційної) інстанції, що має право переглядати справу.

Арешт

- запобіжний захід, який полягає у взятті під варту підозрюваного, обвинуваченого, підсудного з метою запобігання можливому ухиленню їх від слідства і суду, перешкоджанню встановленню істини у справі або заняттю злочинною діяльністю, а також забезпечення виконання вироку.

Біженець

- іноземний громадянин або особа без громадянства, яка внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, національності, ставлення до релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи або політичних переконань змушена залишити територію держави, громадянином якої вона є, або територію свого постійного проживання і не може або не бажає користуватися захистом цієї держави внаслідок зазначених побоювань, і щодо якої прийнято рішення про надання їй статусу біженця.

Біпатриди

- фізичні особи, що мають громадянство двох або більше держав.

- Виборча система** – порядок організації і проведення виборів до представницьких органів та порядок формування виборних органів держави.
- Вирок** – акт у кримінальному судочинстві, в якому викладено рішення суду щодо винності, виду та строку покарання та інших питань, пов'язаних із визнанням винності або невинності підсудного у вчиненні злочину.
- Відомство** – назва центральних державних органів і установ, що відають однією галуззю або сферою управління, підпорядкованих єдиному керівництву (міністерства, головні управління, комітети).
- Влада** – здатність, право і можливість підкоряти своїй волі інших.
- Воєнний стан** – особливий стан у державі або на окремій її території, який вводиться Указом Президента України з підстав оголошення війни чи загрози воєнного нападу (агресії).
- Гарантії прав людини** – система соціально-економічних, моральних, політичних, юридичних умов, засобів та заходів, що забезпечують фактичну реалізацією, охорону та належний захист прав, свобод та законних інтересів людини.
- Геноцид** – дії, що чиняться з наміром знищити повністю чи частково будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку.
- Громадянство** – постійний правовий зв'язок між особою та певною державою, що знаходить свій вираз у їх взаємних правах та

обов'язках.

Громадянин

– людина, яка належить до постійного населення даної держави та користується всіма правами, виконує всі обов'язки цієї держави.

Декларація

– проголошення основних принципів, які не мають загальнообов'язкової сили, рекомендація.

Демократія

– форма політичної організації суспільства, яка характеризується участю народу в управлінні державними справами.

Делікт

– правопорушення, яке завдає шкоди суспільству, державі, особі і є підставою для притягнення правопорушника до передбаченої законом відповідальності.

Денонсація

– повідомлення однією стороною іншої про припинення дії укладеного ними договору, угоди або про вихід із багатостороннього договору.

Дискримінація

– будь-яка, така, що не має раціонального обґрунтування, побудована на основі фізичних чи біологічних ознак, диференціація прав та повноважень суб'єкта.

Дискримінація щодо жінок

– будь-яке розрізнення, виняток або обмеження за ознакою статі, спрямовані на ослаблення чи зведення нанівець визнання, користування або здійснення жінками, незалежно від їх сімейного стану, прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадській або будь-якій іншій галузі.

- Дитина*** – людська істота до досягнення нею 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше.
- Дифармація*** – публічне поширення справжніх або вигаданих відомостей, які принижують честь, гідність і ділову репутацію громадянина, організації.
- Дієдатність*** – закріплена законом здатність суб'єкта права набувати своїми діями суб'єктивні права та породжувати юридичні обов'язки.
- Договір*** – угода двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.
- Екстериторіальність*** – повне підпорядкування законам та юрисдикції власної держави осіб, які знаходяться на території іншої держави, але розглядаються як такі, що перебувають на власній національній території.
- Законність*** – правовий режим у державі, за якого діяльність всіх державних органів, юридичних і фізичних осіб здійснюється відповідно до вимог закону.
- Законодавство*** – сукупність законів та інших нормативно-правових актів держави, що забезпечують правове регулювання суспільних відносин на її території.
- Злочин*** – передбачене кримінальним законом суспільно-небезпечне діяння (дія або бездіяльність), що посягає на суспільний лад України, її політичну та економічну системи, власність, особу, політичні, трудові, майнові та інші права і свободи

громадян, а також на правопорядок у цілому.

- Касаційна скарга*** – скарга, що подається учасниками процесу до касаційної інстанції на вирок чи рішення суду, що не набрали законної сили.
- Компроміс*** – згода на основі взаємних поступок.
- Конвенція*** – міжнародна угода з якого-небудь спеціального питання, має обов’язкову силу для тих держав, які до неї приєдналися.
- Культура*** – усі надбання людства у виробничому, духовному та суспільному житті.
- Легітимація*** – визнання або підтвердження законності певного права чи повноважень особи.
- Населення*** – люди, що перебувають на території даної держави і підпорядковані її юрисдикції.
- Норма права*** – загальнообов’язкове, формально визначене правило поведінки загального характеру, встановлене або санкціоноване державою, яке забезпечується примусовою силою держави.
- Нормативний акт*** – офіційний письмовий документ, який приймається компетентними державними органами і встановлює, змінює або відміняє норми права.
- Неповнолітні*** – особи, які не досягли віку, з якого закон визнає їх повністю дієздатними.

- Обвинувачення** – процесуальна діяльність, спрямована на доведення винності конкретної особи у скоєнні нею злочину і забезпечення застосування щодо неї справедливого покарання.
- Оперативно-розшукова діяльність** – система гласних і негласних пошукових, розвідувальних та контррозвідувальних, заходів, що здійснюється із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів.
- Опіка** – засіб захисту особистих і майнових прав та інтересів неповнолітніх, які не досягли 15 років і залишилися без батьківського піклування, а також повнолітніх осіб, визнаних судом недієздатними внаслідок душевної хвороби або недоумства.
- Оптація** – право населення території, що відійшла від однієї держави до іншої, обрати громадянство на основі добровільності та в індивідуальному порядку, тобто зберегти своє попереднє громадянство чи прийняти громадянство держави, якій передається територія.
- Покарання** – передбачена законом міра державного примусу, що застосовується до особи, яка скоїла злочин.
- Права дитини** – комплекс прав і свобод, який характеризує правовий статус дитини з урахуванням особливостей розвитку людини до повноліття.
- Права жінок** – комплекс прав і свобод, який характеризує правовий статус жінок з урахуванням їх соціального стану.
- Права людини** – можливість вибору особою певної поведінки для

забезпечення свого нормального існування й розвитку, закріплена в законах, інших правових актах держави та міжнародних документах, обумовлена рівнем економічного, соціального, духовного і культурного розвитку суспільства.

Право

- система загальнообов'язкових правил поведінки (правових норм), що встановлюються чи санкціонуються державою у визначеному легітимному порядку, які спрямовані на регулювання суспільних відносин і додержання яких забезпечується владним державним примусом.

Право на захист

- можливість особи як особисто захищатися проти висунутого обвинувачення, використовуючи надані законом права, так і користуватися послугами обраного нею або призначеного слідчим чи судом захисника-адвоката.

Право притулку

- зумовлений державним суверенітетом і регламентований нормами міжнародного права процес допуску держави на свою територію іноземця чи апатрида з метою захисту його від посягань на життя чи свободу з боку держави попереднього місця перебування.

Правопорушення

- протиправне, винне, суспільно шкідливе (суспільно небезпечне) діяння (дія чи бездіяльність) суб'єкта, здатного нести юридичну відповідальність за його вчинення.

Правосуддя

- самостійна галузь державної діяльності, яку здійснює суд шляхом розгляду і вирішення у судових засіданнях в особливій, встановленій законом процесуальній формі цивільних, кримінальних та інших справ.

Преамбула

- в офіційних документах вступна, роз'яснююча частина

якого-небудь міжнародного документа, закону;

***Презумпція
невинності***

- принцип кримінального процесу, згідно з яким підозрюваний, обвинувачений, підсудний вважається невинним, поки його винність у скоєнні злочину не буде доведена у передбаченому законом порядку і визнана вироком суду, що набрав законної сили.

***Природні права
людини***

- комплекс прав людини, які дані людині від народження і обумовлені фактом її народження; це ті «природжені» права людини, які забезпечують їй належне існування, розвиток і захист, і є загальними і рівними для всіх людей.

Ратифікація

- остаточне затвердження міжнародного договору, на підставі якого договір стає обов'язковим для виконання державами, що його підписали.

Референдум

- спосіб прийняття громадянами шляхом голосування законів, інших рішень з найважливіших питань загальнодержавного та місцевого значення.

Свобода людини

- узаконена державою можливість що-небудь робити, здійснювати; відсутність будь-яких обмежень у чому-небудь.

Сім'я

- заснована на шлюбі чи кровній спорідненості мала група, члени якої об'єднані спільним проживанням, веденням господарства, взаємними обов'язками по відношенню один до одного.

Страйк

- це тимчасове колективне добровільне припинення роботи працівниками (невихід на роботу, невиконання своїх

трудових обов'язків) підприємства, установи, організації (структурного підрозділу) з метою вирішення колективного трудового спору (конфлікту).

Суверенітет

– повна незалежність держави у внутрішній та зовнішній політиці.

***Суб'єктивний
обов'язок***

– міра належної поведінки особи, закріплена нормами права.

Суд

– незалежний орган державної влади, який розглядає цивільні, кримінальні та інші справи на підставі діючого законодавства та відповідно до встановлених процесуальних правил шляхом здійснення правосуддя.

Суд присяжних

– демократичний спосіб здійснення правосуддя у кримінальних справах про найтяжчі злочини, а в деяких країнах – і в окремих категоріях цивільних справ.

***Юридична
відповідальність***

– передбачене законом та застосовуване органами держави примусове обмеження або позбавлення правопорушника певних благ як результат вчиненого ним правопорушення.

Список використаних джерел та літератури

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. // Голос України. – 1996.– 7 серпня
2. Про власність: Закон України від 7 лютого 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 20.
3. Про підприємництво: Закон України від 7 лютого 1991 р. // Відомості Верховної Ради України - 1991. - N 14.
4. Про підприємства: Закон України від 27 березня 1991 р.// Відомості Верховної Ради України. – 1991. - № 24.
5. Про об'єднання громадян: Закон України від 16 червня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. - № 34
6. Про судоустрій України: Закон України від 5 червня 1981 року // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1981. – № 24.
7. Про статус суддів: Закон України від 15 грудня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1993. - № 8
8. Про прокуратуру: Закон України від 5 листопада 1991 року зі змінами і доповненнями від 17 січня 2002 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - № 53.
9. Про адвокатуру: Закон України від 19 грудня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1993. - № 9
10. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 р.// Відомості Верховної Ради України. – 1998. - № 20.
11. Про Конституційний Суд України: Закон України від 16 жовтня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - № 49.
12. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23 грудня 1993 р.// Відомості Верховної Ради України. – 1994. - № 13.
13. Цивільний кодекс України від 18 липня 1963 року.
14. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року.
15. Цивільно-процесуальний кодекс України від 18 липня 1963 року
16. Кримінально-процесуальний кодекс від 28 грудня 1960 року.
17. Закон про прокуратуру від 10 жовтня 1948 року

18. Декларація прав дитини від 20 листопада 1959 року.
19. Декларація про права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин. ООН від 18 грудня 1992 року.
20. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 16 грудня 1966 року.
21. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 року.
22. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року.
23. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18 грудня 1979 року.
24. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведінки і покарання від 10 грудня 1984 року.
25. Конвенція про захист прав людини та основних свобод від 4 листопада 1950 року.
26. Азаров А. Я., Боготина Т. В. Права человека. – М., 1995.
27. Антонов В. В. Младшим школьникам о Всеобщей декларации прав человека. – М., 1998 г.
28. Антонович М. М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини. - К., 2000.
29. Антонович М. М. Імплементация норм міжнародного права щодо прав людини у правове регулювання в Україні: Курс лекцій. – Ів.-Франківськ, 1996.
30. Брецько Ф. Ф. Основи держави і права. – Ужгород., 1998.
31. Булгакова А. В. Изучение Декларации прав ребенка и о Конвенции о правах ребенка.- Харьков., 2000.
32. Коментар до Конституції України.-2-е видання. - К. Інститут законодавства ВРУ.- 1998.
33. Конституційне право України (під ред Погорілка В. Ф.). - К., 1999.
34. Мюллерсон Р. А. Права человека. : идеи, норма, реальность.-М.,1991.
35. Никитин А. Ф. Педагогика прав человека. – М., 1993 р.
36. Никитин А. Ф., Суворов Н. Г. Школьникам о праве. – М., 1995 р.;
37. Права человека: методические рекомендации /под ред. Г. А. Гручиновой. – К., 1998.
38. Права людини / під ред Буроменського М. – К., 1997.
39. Права человека: учебник для вузов (под ред. Е. А. Лукашева) – М., 1999.
40. Смагина Л. И. Сто уроков по правам ребенка. – Минск, 1998.
41. Шнекендорф З. К. Путеводитель по конвенции о правах ребенка.- М., 1998.

42. Хачатурян А. Г. Унификация коллизионных норм в международном частном праве. – К., 1993.
43. Антонович М. М. Співвідношення міжнародних та внутрішньодержавних механізмів забезпечення прав людини. // Наукові записки. НаУКМА. – Том 10. – К., 2000.
44. Буткевич В. Г. Права людини в Україні з погляду творення нової правової бази // Політична думка. – 1993. - №1.
45. Європейський вибір України // Голос України.- 23 листопада 1999 р. -№ 217.
46. Ісакович С. Механізм діяльності ООН щодо захисту прав людини // Український часопис прав людини.-1994.-№1.
47. Раданович Н. Міжнародно-судові засоби імплементації Європейської Конвенції про захист прав людини і основних свобод // Право України.-1999.-№15.
48. Україна і права людини // Голос України. – 10 грудня 1994 р. №235.
49. Цись Н. І. Імплементация норм международного права у національне кримінальне законодавство України // Автореферат. – К., 1994.
50. Шмельова Г. Юридичний механізм забезпечення прав людини (загальнотеоретична характеристика) // Право України. - 1994.- №10.
51. Antonowuch M. M. Legal aspects of human rights of Ukraine // The Ukrainian Quartirly. 1996. – V. LII.

Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Бєлов Д.М., Данканич М.М. Права людини. – Ужгород, 2003.- 189 С.

Бисага Ю.М. - доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства УжНУ;

Палінчак М.М. - доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства, директор Інституту державного управління та регіонального розвитку УжНУ;

Бєлов Д.М. - викладач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства УжНУ;

Данканич М.М. – правознавець.

Анотація

Запропонований посібник містить матеріали комплексного дослідження про права людини. Робота висвітлює широке коло питань, які безпосередньо стосуються поняття прав людини, історії їх виникнення та розвитку як в світовій так і в українській практиці, класифікації основних прав людини. Крім того, розкриваються деякі аспекти, які безпосередньо пов'язані з правами людини, зокрема, національний та міжнародний механізм їх захисту, гарантії реалізації основних прав та свобод людини і громадянина. Робота буде корисною всім тим, хто цікавиться правами людини.

Рецензенти:

С.В. Бобровник, проректор Київського університету права;

В.Т. Машіка, заслужений учитель України.